

SÈH DJANGKOENG, EEN HEILIGE VAN JAVA

door

Dr. C. HOOYKAAS.

Behalve vele Javaansche handschriften die, na van hand tot hand te zijn gegaan, stukgelezen en verwaarloosd geraken, zijn er tientallen, die hun weg vinden naar verzamelingen als die van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap of verzamelaars. Maar ook kan het voorkomen dat de bezitters meenen dat hun geschrift in aanmerking komt voor uitgave, zoodat ze het ter beoordeeling zenden aan de Commissie voor de Volkslectuur. Zoo werd in 1930 van twee verschillende zijden aangeboden een geschrift, Sèh Djangkoeng geheeten, eerst een in eenvoudige taal gehouden bewerking van een zekeren Sastrâsoegândâ, werkzaam te Djoewânâ, later een meer litteraire Sâlâsche bewerking van Soemâhatmâkâ, in dienst van Dr. Pigeaud, destijds te Soerâkartâ ¹⁾. (En bij het schrijven van dit artikel werd ons nog een derde bewerking aangeboden, en wel van Soemâwinâtâ, werkzaam onder Djoewânâ, en met een adres te Koedoes — maar ontvangen werd het niet). Beide eerstgenoemde geschriften vertoonden nagenoeg denzelfden inhoud, al is het eerstgenoemde aanvankelijk beter gemotiveerd en uitvoeriger en vertoont het laatstgenoemde aan het eind nog eenige nieuwe trekken, terwijl in den loop van het verhaal eenige onderdeelen wel eens anders gestoffeerd worden. Deze inhoud wordt gevormd door den wonderbaarlijken levensloop van een moslimsch heilige van den derden rang, wanneer we met Rinkes de pangéran's als tweederangs- en de soenan's als eersterangs-heiligen mogen blijven beschouwen ²⁾. Van een bijzondere leer van onzen hei-

lige is mij niets bekend geworden, evenmin dat hij eenigen invloed zou gehad hebben op de politieke- of geestesgeschiedenis. Ook blijkt nergens, waaraan hij zijn bijzondere heiligheid te danken heeft. En al verricht hij verscheidene wonderen, daarvan zijn de meeste al van elders bekend, zoodat we mogen aannemen, dat deze pas met hem in verband gebracht zijn nadat zijn heiligheid reeds een uitgemaakte zaak was. Slechts het visschenwonder komen we hier voor de eerste maal tegen, terwijl 's heiligen voorkeur om in een karbouwenkrenge te kruipen geheel uniek mag genoemd worden. Pogingen om in het bezit te geraken van de origineele handschriften, de babon's naar welke onze bewerkingen gemaakt zijn, hadden slechts resultaat bij het Sâlâsche handschrift, en dan nog met de negatieve uitkomst, dat de bewerker zich getrouw aan zijn voorbeeld bleek gehouden te hebben. Toen het onderzoek in dit stadium was gekomen, had de zaak in portefeuille kunnen gehouden worden, totdat bij tijd en wijle wellicht nadere gegevens het geheel afronden en relief verleen konden. Maar men kan ook de zekere publicatie nu prefereeren boven een wissel op de onzekere toekomst, en daarbij tevens de hoop koesteren dat een tweede kan aanvullen wat de eerste niet weet.

Bij het relaas van 's heiligen leven is ter bevordering der leesbaarheid niet voortdurend dezelfde bewerking gevolgd, maar diegene, die een der 19 bedrijven waarin het kan verdeeld worden het best weergeeft, waarna echter ook telkens kortelijks rekenschap wordt afgelegd van afwijkingen in de andere bewerking; hierbij is A de eenvoudige bewerking uit Djoewânâ en B de Sâlâsche. Materiaal voor het tot stand komen van het onderstaande dank

¹⁾ Deze verschijnt bij Volkslectuur onder het Serie No. 559 (correctie-noot).

²⁾ Dr. D. A. Rinkes, De Heiligen van Java II, Sèh Siti Djénar voor de inquisitie, T.B.G. 53. 1911, pag. 28 noot 2.

ik aan de medewerking van den Heer Soewignjâ, redacteur voor Javaansch aan het kantoor voor de Volkslectuur.

A 1. Sèh Djangkoeng en zijn zuster bok Bañdjoer erfden bij den dood van hun vader Kjai Gědė Kėringan slechts een doerėnboom. Volgens den wil van den overledene mochten broeder en zuster ieder om de beurt gedurende 1 pasaran (5 dagen) de vruchten van den doerėnboom plukken en daarover naar hun eigen goedvinden beschikken. Op een nacht, toen het de beurt was van Sèh Djangkoeng om doerėns te plukken, kwam kjai Bañdjoer, de man van bok Bañdjoer, de rijpe doerėns plukken. Terwijl hij daarmee bezig was, kwam Sèh Djangkoeng het huis uit om de ronde te doen. Bij den doerėnboom gekomen zag hij in het donker een gestalte opdoemen. Hij wist niet of hij hier met een mensch of een dier te doen had en liet een werda hooren, maar kreeg hierop geen antwoord. Een tweede en een derde werda volgden, maar geen menschelijke stem liet zich hooren. Toen dacht Sèh Djangkoeng, dat hij een dier voor zich had. Hij wierp zijn piek met kracht naar het dier, en kjai Bañdjoer viel dood neer. Toen den volgenden dag het lijk van kjai Bañdjoer ontdekt werd, konden njai Bañdjoer en de familieleden van kjai Bañdjoer niet in den moord berusten en eischten genoegdoening. Sèh Djangkoeng werd voor den vorst gebracht en beschuldigd zijn zwager onschuldig te hebben vermoord. Hij werd schuldig verklaard en zou opgehangen worden. Maar toen men een aanvang zou maken met de uitvoering van de doodstraf, wist Sèh Djangkoeng zich door de kracht van zijn tooverspreuken onzichtbaar te maken en vluchtte naar het Oosten, naar Rėmbang.

B 1. In het dorp Mijănâ woonde een oude vrijster, njai Brañdjoeng, met haar jongeren broer Sèh Djangkoeng. De laatste liet, na den dood van zijn vrouw, de zorg voor zijn eenigen zoon,

Momok genaamd, geheel aan zijn zuster over en aanvaardde tot troost een zwerftocht met Rėmbang als eindpunt.

A 2. Van Rėmbang ging hij Zuidwaarts, naar Blorâ; hier zag hij het kreng van een karbouw en drong er in. Dit kreng kwam (op welke manier wordt niet verteld) in Lanđoh, de geboorteplaats van Sèh Djangkoeng. Het werd door een troep jongens ontdekt, die er op sloegen en met steenen naar gooiden. Maar toen ze zagen dat er een mensch in zat, hielden ze op met hun baldadigheid, vreezende voor 't een of andere onheil tot straf voor de oneerbiedige behandeling van een man, dien ze voor heilig hielden, en boden hun verontschuldigen en eerbetuigingen aan. Sèh Djangkoeng kwam uit het kreng en ging zijn zuster bok Bañdjoer opzoeken. Deze, gekweld door berouw over het feit dat zij mede schuldig was aan haars broeders terechtstelling, was blij, Sèh Djangkoeng levend terug te zien.

B 2. Daarna maakte hij rechtsomkeert en stichtte in de buurt van Pați een dorp, dat hij den naam Lanđoh gaf. Ruim een jaar was hij daar gevestigd en ging, verlangend zijn zoon terug te zien weer naar zijn zuster terug.

A 3. Eenigen tijd later nam Sèh Djangkoeng afscheid van zijn zuster en ging heen om bij soenan Koedoes in de leer te komen. Toen hij via Lanđoh onder Pați in Koedoes kwam, maakte hij zijn opwachting bij den soenan. Deze beloofde hem onderricht te zullen geven en belastte hem met het vullen van de waterbakken van zijn moskee. Drie jaren gingen voorbij en nog wilde de soenan Sèh Djangkoeng geen onderricht geven. Sèh Djangkoeng bedacht toen een middel om den soenan aan zijn belofte te herinneren. Hij ging het water van een gootje hoozen, alsof hij daar vischen wilde vangen. Toen de soenan dat zag, ging hij naar Sèh Djangkoeng toe en zei hem, dat wanneer hij visschen wilde

vangen, hij dit in een rivier, meer of zee moest doen. Hierop beweerde Sèh Djangkoeng, dat in iedere hoeveelheid water steeds een visch te vinden moest zijn (angġer toyâ inggih wontġn oelamipoen — ada ajer ada ikan). De soenan kon die bewering niet gelooven en liet achtereenvolgens een kom met water uit een waterbak, uit een put, uit een kruik en uit een kokosnoot halen, maar zag tot zijn verbazing, hoe er in de kom steeds de een of andere visch was. Toen begreep de soenan, dat Sèh Djangkoeng over bovennatuurlijke machten kon beschikken en hij achtte zich niet langer bevoegd om hem te onderrichten, zoodat hij hem den raad gaf, bij iemand anders in de leer te gaan.

A 4. Sèh Djangkoeng deed het daarop voorkomen alsof hij wilde heengaan, maar zonder dat de soenan het merkte ging hij in een sekreet ascese verrichten. Na geruimen tijd werd hij echter ontdekt, en men deelde het den soenan mede. De soenan gaf aanstonds aan zijn pradjoerits bevel om Sèh Djangkoeng op te pakken en te dooden. Toen Sèh Djangkoeng begreep, wat men met hem wilde doen, paste hij zijn tooverspreuken toe, en dank zij de macht dier spreuken, kon men hem niet vatten.

A 5. Hij begaf zich daarop naar Boe-jaran in de buurt van Dġmak (B: Gġbang). Hier ontmoette hij Prâjâgoenâ, een lġgġn-verkooper (lġgġn = het zoete sap, dat van den bloesem van kokosboomen wordt afgetapt), die vier bamboekokers vol met lġgġn droeg. Hij vroeg hem om een teug lġgġn, om daarmee zijn dorst te lesschen. Hierop antwoordde Prâjâgoenâ bits, dat Sèh Djangkoeng zijn dorst kon lesschen, zoo hij alle vier de kokers kon leegdrinken. Sèh Djangkoeng nam de vier kokers en dronk ze inderdaad leeg, tot groote verbazing van Prâjâgoenâ. Deze werd heelemaal maloe en begaf zich haastig naar huis. Daar kwam hij tot de ontdekking, dat zijn vier bamboekokers vol met geld zaten. Hij

verheugde zich zeer over de waardevolle vondst, en daar hij begreep, dat dit wonder het werk was van den man, die de vier kokers had kunnen leegdrinken ging hij ijlings naar hem toe te Landoh in Pġsantġnan om hem vergiffenis te vragen voor de oneerbiedige behandeling, en om hem zijn dankbaarheid te toonen.

A 6. Sèh Djangkoeng vroeg Prâjâ in ruil voor al het geld om twee klappernoten. Prâjâ verschaftte hem het gevraagde en Sèh Djangkoeng vervolgde zijn weg. Toen hij aan zee kwam, sprong hij te water en gebruikte de twee klappernoten als zijn vaartuig. Zoo dreef hij rond onder het verrichten van tâpâ en kwam aan de kust van Djġpârâ terecht.

A 7. Hier zag hij het kreng van een karbouw en drong er in, andermaal tâpâ verrichtende. Nadat hij veertig dagen in het kreng gezeten had, werd dit door eenige jongens opgemerkt, die er met steenen naar gooiden. Sèh Djangkoeng kwam uit het kreng tevoorschijn en begaf zich weer met de twee klappernoten te water.

A 8a. Weer dreef hij rond en kwam aan de kust van Bali. Daar heerschte toen een besmettelijke ziekte, die reeds vele slachtoffers had gemaakt. De vorst wist niet hoe hij de gevaarlijke ziekte moest bestrijden, totdat hij op een nacht een influistering kreeg, die hem gebod om bij zich te ontbieden den man, die in zee op twee kokosnoten tâpâ deed, teneinde hem te verzoeken, de gevaarlijke ziekte te doen verdwijnen. Den volgenden dag gaf de vorst bevel om den asceet te zoeken. Sèh Djangkoeng werd door den patih gevonden en voor den vorst gebracht. De vorst deed hem het bovengenoemde verzoek, waarop Sèh Djangkoeng, met gebruikmaking van zijn bovennatuurlijke macht, de gevreesde ziekte uit het land deed verdwijnen. Als loon voor dien buitengewonen dienst kreeg Sèh Djangkoeng de dochter van den vorst tot vrouw en vertoefde hij zeven maanden

in de kraton van Bali. Toen ging hij onopgemerkt weer heen om zijn ascese voort te zetten. Voor den vorst liet hij een brief achter, waarin hij de bedoeling van zijn vertrek meldde en het verzoek deed om, bij geval zijn vrouw, die in blijde verwachting verkeerde, een zoon baarde, dien zoon den naam Djâkâ Pêkik te geven.

A 8b. Hij kwam weer aan zee, sprong te water en zette zijn ascese voort. Weer dreef hij op de golven rond en kwam ten slotte aan de kust van Palembang. In dit rijk heerschte eveneens een besmettelijke ziekte, die vele slachtoffers had doen vallen. Overeenkomstig een influistering gaf de vorst bevel, om den asceet te zoeken, die tâpâ deed op zee. Sèh Djangkoeng werd gevonden en voor den vorst gebracht. Weer werd hem het verzoek gedaan om een besmettelijke ziekte te doen verdwijnen en die ziekte werd inderdaad door zijn bovennatuurlijke machten verdreven. Weer kreeg Sèh Djangkoeng een prinses tot vrouw. Maar aangezien zijn ascese nog niet voltooid was, kon hij niet lang in Palembang blijven. Hij verliet den kraton van Palembang en begaf zich naar zee om zijn ascese voort te zetten.

B 8. Hij ging aan land en drong onopgemerkt de kraton van den sultan van Palembang binnen. Hier ging hij nogmaals in een secreet ascese verrichten, totdat hij door de manschappen van den sultan werd opgepakt. Nadat hij gereinigd was, werd hij voor den vorst gebracht. De laatste gaf hem te kennen, dat hij de doodstraf zou ondergaan, indien hij niet bij machte was om de besmettelijke ziekte, die reeds geruimen tijd in het rijk heerschte en vele slachtoffers maakte, te doen verdwijnen. Sèh Djangkoeng richtte zijn smeekbeden tot den Almachtige en al spoedig verdween de gevreesde ziekte uit het rijk. Als loon kreeg hij de sultansdochter tot vrouw. Het huwelijk werd met een dochttertje gezegend, dat van

den grootvader den naam Lârâ Soentj kreeg. Maar vóórdát het kind geboren werd, had Sèh Djangkoeng de kraton reeds verlaten om zijn ascese op zee voort te zetten.

A 9. De vorst van Tjrëbon (Cheribon) had een schoone dochter en twintig vorsten kwamen om haar hand vragen, maar al die aanzoecken werden van de hand gewezen. Toen werd door den vorst van Tjrëbon een sajëmbârâ uitgeschreven, dat diegene onder de twintig vorsten, die de anderen in kracht en sèkti overtrof, de hand van de zoozeer begeerde prinses zou erlangen. De twintig vorsten bestreden elkaar en wedijverden met elkaar in kracht en behendigheid, doch alle tweekampen bleven onbeslist. Aan het kriegsrumoer kwam daarop een einde; de twintig strijders staken de hoofden bij elkaar en kwamen overeen, om den vorst van Tjrëbon den oorlog aan te doen, als ware deze hun gemeenschappelijke vijand. Spoedig maakten ze aanstalten tot den aanval. De vorst van Tjrëbon wist niet wat hij moest doen, totdat hij een influistering kreeg, die hem gebod aan Sèh Djangkoeng om hulp te vragen. Toen gaf hij bevel om Sèh Djangkoeng te zoeken en voor zich te brengen. Sèh Djangkoeng werd inderdaad gevonden, dobberende op de reede onder het doen van tâpâ, en voor den vorst gebracht. Hij verklaarde zich bereid om de twintig vorsten met hun vereenigde legerstroepen te verdrijven en werd met de prinses in den echt verbonden. Eerst na het huwelijk ging hij den vijand tegemoet. Na eenigen tijd met den vijand handgemeen te zijn geweest trok hij zich terug, deed zijn smeekbeden tot den Almachtige en paste zijn bovennatuurlijke krachten toe. Hij schudde zijn haren, totdat deze uitéénvlogen en vanzelf de twintig vorsten en al hun soldaten zóó vastbonden, dat zij zich niet konden bewegen. Toen boden de 20 vorsten hun onderwerping aan en kregen van den vorst van Tjrëbon toestemming om naar hun rijk terug te keeren. Eenigen tijd

later baarde de prinses een zoon, die van zijn vader den naam Radèn Moekmin kreeg.

B 9. Te Tjrëbon heerschte een besmettelijke ziekte; voor het verdrijven hiervan werd Sèh Djangkoeng beloond met de sultansdochter dèwi Pandanawan, die hem na een jaar een zoon Radèn Moekmin schonk.

B 10. (niet in A). Sèh Djangkoeng ontdeed de twee klappernoten, die hij overal mee nam en die hij gedurende zijn ascese op zee als vaartuig gebruikt had, van den bast en maakte er bëroeks van, welke hij als nappen gebruikte, n.l. de een voor het eten en de andere voor het drinken. Spoedig zou blijken, dat die bëroeks nog voor heel wat anders gebruikt konden worden. In het rijk Bantën brak n.l. een opstand uit. De sultan van het rijk, een zwager van den sultan van Tjrëbon, wist niet, hoe hij den opstand moest dempen en zond boden naar Tjrëbon om hulp te verzoeken. De sultan van Tjrëbon zond Sèh Djangkoeng naar Bantën. Geheel alleen en met niets anders gewapend dan met een van zijn bëroeks ging Sèh Djangkoeng de opstandelingen tegemoet. Dezen beschoten hem, maar geen enkele kogel kon hem deren, daar hij ze met de bëroeks wist op te vangen, om ze daarna naar den vijand terug te slingeren. Het aantal der opstandelingen die, door hun eigen kogels getroffen, dood neervielen, was ontelbaar, en de rest ging met uitzondering van de aanvoorders op de vlucht. Die aanvoorders raakten handgemeen met Sèh Djangkoeng, maar moesten het onderspit delven en werden gedood. Zoo was dan de opstand gedempt. De sultan van Bantën betuigde Sèh Djangkoeng zijn hartelijken dank voor den buitengewonen dienst en Sèh Djangkoeng ging naar Tjrëbon terug.

A 11. Het land werd aangetast door een besmettelijke ziekte, en men smeekte Sèh Djangkoeng, die ziekte te verdrijven. Hij willigde dat verzoek in en verdreef de

besmettelijke ziekte, maar toen de prinses, zijn vrouw, zelf door de ziekte werd aangetast, kon hij haar niet genezen en zij stierf. Na den dood van de prinses nam Sèh Djangkoeng afscheid van zijn schoonouders en zijn zoontje en ging heen om zijn ascese voort te zetten.

B 12 (niet in A). Hij ging in Zuidelijke richting en kwam in Përboewan, alwaar hij een dorp stichtte, dat hij den naam Landoh gaf. Maar hij kon niet lang in dat dorp blijven en zette zijn tocht voort. — Toen hij bezuiden den kraton van Mataram kwam, stichtte hij weer een dorp, dat hij eveneens den naam Landoh gaf. Twee jaar lang hield hij zich in dat dorp op.

A 13. Hij kwam in het woud Krépjak, gelegen in het rijk Mataram en al drijvende in het meer Logoeng verrichtte hij zijn ascese drie jaren lang. Toen bouwde hij voor zich zelf een hut en hield zich vervolgens bezig met het laten vechten van wilde dieren uit het woud. Daarbij werd hij ontdekt door den mantri, die belast was met het toezicht op het woud. De mantri maakte zijn opwachting bij den vorst, Sultan Agoeng, en meldde de aanwezigheid van Sèh Djangkoeng. De sultan zond een leger om Sèh Djangkoeng op te pakken, maar toen de soldaten in het woud kwamen, wist Sèh Djangkoeng zich onzichtbaar te maken. Het leger trok zich terug, terwijl de patih en de mantri achterbleven. Sèh Djangkoeng liet zich weer zien en ontving in zijn hut het bezoek van den patih en den mantri. Hij beloofde den patih, zijn opwachting bij den sultan te zullen maken, onder voorwaarde echter, dat men aan weerszijden van den weg, die van het woud naar den kraton leidde, naast elkaar op korte afstanden toempëng's (een hoop rijst in den vorm van een kegelvormige pyramide) met de bijspijsen zou zetten. De patih ging naar den kraton terug en rapporteerde den sultan den stand der onderhandelingen met Sèh Djangkoeng. De vorst liet toen de dessamenschen toempëng

met de bijspijzen toebereiden en die langs den weg van het woud naar den kraton zetten. Sèh Djangkoeng begaf zich nu op weg; hij at al de toempëng's op.

A 14. Tenslotte kwam hij in de kraton en maakte zijn opwachting. De vorst beschouwde zijn optreden als zeer aanmatigend en strijdig met de voorschriften van het land, en veroordeelde hem tot de doodstraf. Doch alle pogingen om Sèh Djangkoeng om te brengen waren vergeefs. Toen maakte de vorst zijn verontschuldiging en bood Sèh Djangkoeng zijn rijk aan. Sèh Djangkoeng wees dat laatste aanbod van de hand en trad op verzoek van den vorst met diens zuster, rětna Djinoli, in het huwelijk.

B 14. De vorst, sultan Agoeng, verzocht Sèh Djangkoeng hem in zijn 'ilmoe's te willen inwijden, aan welk verzoek gaarne gevolg werd gegeven. Sultan Agoeng vond in Sèh Djangkoeng een kundigen leeraar, zoodat hij hem met gunstbewijzen overlaadde; zelfs kreeg Sèh Djangkoeng dèwi Rětna Djinoli, de oudere zuster van den sultan, tot echtgenoot.

A 15. Eenigen tijd later kwam in Mataram een gezantschap van den keizer van Roem met een brief voor den sultan, waarin de keizer van den sultan onderwerping en schatting eischte. De sultan weigerde aan den eisch te voldoen en gaf dit aan de gezanten als zijn antwoord voor den keizer. Dezen keerden naar hun rijk terug en brachten den keizer het antwoord van den vorst. De keizer liet daarop wapens maken om daarmee het rijk Mataram te onderwerpen.

Ondertusschen beraadslaagden de vorst en Sèh Djangkoeng met elkaar. Op verzoek van Sèh Djangkoeng gingen de twee incognito op weg naar het rijk Roem. Ze deden Měkah aan en brachten een bezoek bij den imam. Daarna vervolgden ze hun weg en toen ze in het Turksche rijk kwa-

men, antwoordden ze op de hun gestelde vragen, dat ze uit Mataram in Roem gekomen waren om sprinkhanen voor voeder van djalaks (soort van vogels) te vangen en te verzamelen. Zij kwamen ook bij de smeden, die van den keizer opdracht hadden gekregen om wapens te maken, en zagen daar, hoe langzaam het werk vorderde. De twee lieten daarop zien, hoe men op Java wapens maakte, en met hun bloote handen wisten ze binnen een minimum van tijd een kanon te vervaardigen, tot groote verbazing van de omstanders.

Het hoofd van de smeden maakte zijn opwachting bij den keizer en rapporteerde het geval van de twee lieden uit Mataram. De keizer liet de twee vreemdelingen voor zich komen om ze gevangen te nemen. Duizenden menschen trachtten het tweetal te overmeesteren, maar vergeefs. Toen begreep de keizer, dat één van de twee menschen de vorst van Mataram in eigen persoon moest zijn, en hij bood zijn volledige onderwerping aan. Maar zoowel de vorst als Sèh Djangkoeng weigerde de keizerskroon te aanvaarden.

Daarop namen zij afscheid van den keizer en begonnen hun terugtocht, niets met zich meenemende dan het zelfgemaakte kanon. Ze gingen weer aan te Měkah en zetten daarna hun tocht voort. Toen ze in Atjèh kwamen, kreeg de sultan een influistering, die hem gebod om het kanon op Atjèh aan de kust achter te laten, en niet mee te nemen naar het eiland Java, aangezien dit eiland daarvoor te klein was en in het niet zou verzinken, wanneer het kanon bulderde. Het kanon, Sapoe-djagad genaamd, werd toen op Atjèh achtergelaten.

B 15. Eenigen tijd later vernam de sultan van den imam Sapingi uit Měkah de tijding, dat de keizer van Roem voornemens was om Mataram te tuchtigen. Hij wilde dit beletten en begaf zich met Sèh Djangkoeng naar Měkah om de vier imams, waaronder Sapingi, te bezoeken. Na dit bezoek gingen ze als der-

wischen naar Roem en hier trokken ze door hun kleeding en uiterlijk de aandacht van den keizer, zoodat deze hen liet ontbieden. In de audiëntiezaal gaf sultan Agoeng den keizer te kennen, dat deze, alvorens Mataram te tuchtigen en om de macht der Matarammers op de proef te stellen, hem en zijn metgezel moest kunnen overmeesteren. Toen de keizer dat hoorde, werd hij woedend en maakte met zijn patih aanstalten om de twee derwischen te bespringen. Maar de twee laatsten draaiden hun muts rond, met het gevolg, dat de keizer en zijn patih hals over kop rondtolden. De andere rijksgrooten en dienaren van den keizer, die bij het aanschouwen van dit vreemde geval overtuigd waren, dat de twee derwischen over bovennatuurlijke machten konden beschikken, durfden hun heer niet te helpen. De keizer en zijn patih zagen zich genoodzaakt om zich te onderwerpen, en toen ze dat gedaan hadden, gingen sultan Agoeng en Sèh Djangkoeng, voldaan over het feit dat ze het plan van den keizer ongedaan hadden weten te maken, en over de belofte van den keizer, om in financieele moeilijkheden geraakte Javaansche Mëkah-gangers te steunen, weer naar Mëkah.

Aan de imams vroeg de sultan toestemming, of hij later, mocht hij komen te sterven, in Mëkah of Mëdinah begraven mocht worden. De imam Sapingi zeide hem, dat hij later op Java begraven behoorde te worden, en wees hem als begraafplaats den heiligen berg Giri-lâjâ, gelegen ten zuiden van de kraton van Mataram.

De sultan en Sèh Djangkoeng namen hierop afscheid en aanvaardden hun terugtocht naar Java. Ze bezochten de aangewezen begraafplaats en bevonden, dat deze een heerlijke geur uitwasemde, wel een bewijs dat de plaats, zooals de imam gezegd had, heilig was en geschikt voor begraafplaats van den sultan. Deze moest echter tot zijn spijt constateeren, dat er geen water te bespeuren was. Hij

daalde met Sèh Djangkoeng den berg af en vond twee putten. Door de macht van een toovergebed werd het water uit die twee putten naar boven opgevoerd.

A 16. Daarna gingen sultan Agoeng en Sèh Djangkoeng naar de kraton. Na de terugkomst van Roem ging Sèh Djangkoeng (B: met dèwi Rětna Djinoli) in het hun door den sultan geschonken grondgebied wonen, welk gebied uit het dorp Lanđoh (bij Paṭi) en nog 24 andere dorpen bestond. Sèh Djangkoeng werd toen landbouwer. Njai Brañdjoeng verheugde zich zeer over het feit dat haar broer in Lanđoh was komen wonen en ging hem van tijd tot tijd bezoeken.

B 17. Intusschen brak er in Toeban een opstand uit, waarbij de opstandelingen tot doel hadden de vernietiging van de kraton van Mataram. Sultan Agoeng begaf zich met een legertje naar Lanđoh om Sèh Djangkoeng af te halen en hem mee naar Toeban te nemen. Sèh Djangkoeng verzocht den sultan hem alléén naar Toeban te sturen, om den opstand te dempen, aan welk verzoek gehoor werd gegeven. Sèh Djangkoeng vertrok naar Toeban, den sultan met zijn legertje te Lanđoh achterlatende, en het gelukte hem inderdaad den opstand te dempen. Met een flinken buit, waaronder ook een schoone vrouw, kwam hij in Lanđoh terug. De sultan verheugde zich zeer over de resultaten van Sèh Djangkoeng's diensten en keerde naar Mataram terug.

B 18. Sèh Djangkoeng had nu voor het bewerken van zijn sawahs aan één karbouw te weinig. Dienovereenkomstig ging hij er op uit om een karbouw te koopen, en kwam in een dessa (A: Karangnangkå), waar men hem het kreng van een geweldigen karbouw cadeau gaf. Het dier was nog niet lang geleden gestorven en dank zij zijn sěkti wist Sèh Djangkoeng hem weer levend te maken. Vreezende dat het machtige dier

met zijn geweldige horens den menschen en den anderen karbouwen angst zou aanjagen, pakte Sèh Djangkoeng de horens beet en boog ze langs den kop naar beneden. Daarna nam hij het dier mee naar huis. Naderhand bleek echter dat de karbouw heelemaal niet wilde werken en dat hij flink te keer kon gaan, zoo men hem tot werken wilde dwingen. Desniettenstaande werd hij toch de lievelingskarbouw van Sèh Djangkoeng en kon hij overal zijn gang gaan. In de behoefte aan een ploegdier was dus nog niet voorzien, maar gelukkig kreeg Sèh Djangkoeng kort daarop een span karbouwen van den sultan toegezonden. (In A: geen hoorn-episode, en omgekeerde volgorde van 17 en 18).

B 19 (niet in A). Op verzoek van dèwi Rětna Djinoli, die kinderloos was, zond Sèh Djangkoeng boden naar Tjrěbon, om den sultan te verzoeken, R. Moekmin naar Lanđoh te laten overkomen, opdat de jongen verder door zijn vader en zijn stiefmoeders opgevoed zou worden. Aan dit verzoek werd gevolg gegeven en R. Moekmin werd naar Lanđoh gebracht, waar hij vertroeteld en liefdevol verzorgd werd; en toen hij volwassen was, trouwde hij.

B 20 (niet in A). Eenigen tijd later werd Sèh Djangkoeng door den pangéran van Koedoes ontboden. Deze laatste meende n.l. gerechtigd te zijn om Sèh Djangkoeng te straffen, daar deze zonder zijn toestemming een moskee had gebouwd. Sèh Djangkoeng maakte zijn opwachting en werd schuldig verklaard. Hij werd tot de doodstraf veroordeeld, maar toen de straf volvoerd zou worden, verscheen paněmbahan Kadilangoe in de audiëntiezaal. Hij gaf zijn afkeuring te kennen over het feit, dat de pangéran Sèh Djangkoeng veroordeeld had. De zaak werd nader overwogen en met algemeene stemmen werd er besloten, om naar een remplaçant te zoeken. Een dienaar van Sèh Djangkoeng, die zijn meester tot Koedoes had gevolgd, verklaarde zich bereid om de doodstraf op

zich te nemen. De straf werd voltrokken en Sèh Djangkoeng keerde daarna naar Lanđoh terug. Toen hij thuis kwam, verbod hij dat ooit een van zijn nakomelingen zou huwen met die van den pangéran van Koedoes.

B 21 (niet in A). Na dit voorval liet Sèh Djangkoeng zijn oudsten zoon R. Moemok bij zich ontbieden en gaf hem erf en huizen. Zijn tweede kind, de dochter van de Palěmbangsche prinses, was ondertussen gehuwd en alras werd het gezin van Sèh Djangkoeng vermeerderd door de geboorte van een zoontje bij de bijvrouw uit Gěbang (de dochter van Prājāgoenā).

B 22 (niet in A). De tijd was nu daar, dat Sèh Djangkoeng zijn einde voelde naderen. Hij bracht achtereenvolgens een bezoek bij de sultans van Mataram, Tjrěbon en Palembang, de imams van Měkah en njai Brañdjoeng, om afscheid te nemen. Toen hij die bezoeken afgelegd en de zijnen en zijn dienaren in de noodige levenswijsheden onderricht had, stierf hij.

B 23 (niet in A). Na den dood van de kěbo Lanđoh kwam men tot de ontdekking, dat de huid van het dier, die men bewaard had, magisch krachtig was, want degene die een gedeelte van die huid als amulet in bezit kon krijgen, kon er zeker van zijn, dat schiet- noch steekwapens hem konden deren. Vandaar dan ook dat een gedeelte van de onkwetsbaarmakende huid in kleine stukjes gesneden en onder de nakomelingen van Sèh Djangkoeng verdeeld werd, terwijl een ander gedeelte den sultan van Mataram werd aangeboden. Daar nu de huid, in hoeveel stukjes ook verdeeld, niet voldoende was om daarmee in de behoefte aan amuletten te kunnen voorzien, ging men over tot de opgraving van het krenge van den karbouw, en het bleek dat behalve de huid ook de beenderen van het dier de menschen onkwetsbaar konden maken.

A 19. Sèh Djangkoeng trok zich in zijn dorp terug en ontving kort daarna het bezoek van Prājagoenā, de lègèverkooper. Deze kreeg van Sèh Djangkoeng eenige stukken bouwgrond en legde zich met zijn gezin toe op den landbouw.

Later kwamen de zonen van Sèh Djangkoeng, n.l. radèn Moekmin, de kleinzoon van den vorst van Bali en de kleinzoon van den vorst van Palèmbang hun vader bezoeken. Zij konden echter niet lang bij hun vader blijven en gingen ieder naar zijn geboorteplaats terug om zijn vorstelijken grootvader op te volgen.

* * *

„Tot zooverre het verhaal, dat men neme „zooals het is. Men kan natuurlijk wel „trachten er een of andere symbolische „verklaring van te geven, doch zonder „meerdere gegevens zou die even moeilijk „te bestrijden als te verdedigen zijn”¹⁾. Ik geef er dus den voorkeur aan, mij voorsnog van zulke beschouwingen te onthouden en te volstaan met eenige opmerkingen bij die trekken, die mij van elders bekend zijn.

3. Soenan Koedoes in zijn hoogheid verwaardigt zich jaren lang niet, eenige aandacht — laat staan onderricht — te schenken aan zijn leerling. Wanneer dit dezen begint te verdrieten, zet hij den hoogmoedigen Soenan op zijn plaats door hem op vernederende wijze de eigen superioriteit te doen gevoelen. Van de Toba-Bataks is ons dit bekend door No. 140 a op pag. 150 van de Volksverhalen der Bataks door P. Voorhoeve. Daar geeft een oom zijn neef onderwijs in de tooverkunst, bestaande uit eenige beleefdheidsregels en een spreekwoord, luidende: Groot water, groote visschen; klein water, kleine visschen. Hij vat dit letterlijk op en gaat overal weddenschappen aan over de aanwezigheid van

visschen in water, bv. in het vocht van een kokosnoot, in een bamboe van de omheining, in een varkenstrog. Inderdaad blijkt er steeds een vischje in te zitten.

4. Sèh Djangkoeng legt eene voorliefde aan den dag, zijn ascese te verrichten op de meest wonderlijke plaatsen: in twee kokosnooten op de zilte baren dobberende als een loodsboot op de reede van een haven, of op het secreet bij een wereldlijk of geestelijk groote, dan wel in het kring van een karbouw. Alle drie deze trekken komen in beide bewerkingen voor, en worden ten overvloede nog wel eens herhaald ook. In dit verband moge o.a. ook even terloops herinnerd worden aan nabi Kilir en aan Kamil, alias Sarip Hidayat oellah, de latere Soenan Goenoeng Djati, voor wien het vochtige element als de vaste wal was²⁾.

5. Het bovennatuurlijk vermogen om goud te kunnen maken behoort tot de voorrechten onzer heiligen, zooals o.a. blijkt uit Rinkes' heiligen van Java III & IV, T.B.G. 53, 1911, pag. 269 — 72, 280, 442.

8. Het tot staan brengen van epidemieën en dientengevolge beloond worden met de hand van de koningsdochter is een algemeen verbreid sprookjesmotief. Uit de hagiografie worde hier aangehaald. hoe de dochter van den Vorst van Balambangan door niemand van haar ziekte kon genezen worden. Maar Sèh Wali Lanang slaagt hierin en krijgt haar hand³⁾. In de Javaansche litteratuur is herhaaldelijk sprake van teisterende plagen; de ons in de Tjalon Arang geschilderde is veroorzaakt door bezwering en kan ook pas weer door een heilige — zij het dan hier nog maar een boedā-heilige — tegengegaan worden.

15. Een tocht naar het verre Roem, zij het onder overigens andere omstandigheden, is ons bekend uit den Baron Sa-

1) Dr. D. A. Rinkes, De Heiligen van Java II, Sèh Siti Djénar voor de inquisitie T.B.G. 53, 1911, pg. 29.

2) Babad Tjërbon, Uitvoerige Inhoudsopgave en noten door wijlen Dr. J.L.A. Brandes, met inleiding en bijbehorenden tekst uitgegeven door Dr. D.A. Rinkes, Verh.

Bat. Gen. LIX. II¹ 1911 pag. 13.

3) Volgens de Sadjarah Bantèn (Babad Tanah Djawi), gerefereerd bij Hoesein Djajadiningrat, Critische Beschouwing van de Sadjarah Bantèn, Haarlem 1913, pag. 23 en 255 (uit de Babad Tanah Djawi).

kèndhèr¹⁾). In de genoemde dissertatie van Hoesein Djajadiningrat vinden we op pag. 18 en 233 gerefereerd uit resp. de Sadjarah Bantèn en de Babad Tanah Djawi, hoe Sioeng Wënara leert smeden. Hij gebruikt daarbij zijn knie als aambeeld, zijn hand als hamer en zijn vingers als nijptang. Over het product van deze smeedkunst kan ik kort zijn, daar Dr. K. C. Crucq reeds in T.B.G. 70, 1930, pag. 195 — 205, meer uitvoerig op heilige kanonnen ingegaan is, zij het dan al de Javaansche, waarnaar ik den lezer moge verwijzen. De „kanonieke” voorstelling, in tegenstelling met die gegeven door onzen eenvoudigen Pasisir-schrijver, noemt dus Sâlâ's kanon Sapoe Dja-

gat, terwijl onder de Atjèhsche vuurmonden deze naam niet bekend is²⁾). Tenslotte is het niet waarschijnlijk te achten dat Stamboel's vermaarde bezienswaardigheid der dansende derwischen in ons verhaal zou geridiculiseerd zijn, want al kwam men als vreemdeling te Roem, onder veel bekijks en dus zelf ook veel vreemds ziende, men bleef toch allereerst moslim.

18. Het ombuigen der karbouwenhoorns komt wel niet toevallig slechts in de Sâlâsche bewerking voor, en kan veilig aangemerkt worden als aetiologische verklaring voor de herkomst van soortgelijke karbouwen in de kraton aldaar, die in hoog aanzien staan³⁾).

1) Geschiedenis van Baron Sakèndhèr, een Javaansch verhaal, uitgegeven, vertaald en van aantekeningen en een alphabetisch register voorzien door Dr. A.B. Cohen Stuart. Batavia 1850. Herdruk door Volkslectuur in 1931, Serie No. 573.

2) Snouck Hurgronje, De Atjehers, Batavia 1893, I 221 - 2; The Achehnese, Leiden 1906, I 208 - 9. Kreemer, Atjeh, Leiden, 1922. I 302.

3) Volgens mededeeling van R. Ng. Dr. Poerbatjaraka.

NADER ONDERZOEK VAN DE PRANATJITRA

door

SOEHARDHO.

De Pranatjitra is een van de werken der Nieuw-Javaansche Letterkunde, en wel uit de glansperiode hiervan, die bij Westersche beoefenaars van het Javaansch de meeste aandacht getrokken hebben. Winter Sr. bezorgde reeds in 1873 een uitgave bij Jonas Portier te Solo en in 1888 bij Van Dorp te Semarang, Kats hield er in 1919 een voordracht over op het Eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java (Handelingen 1921 bij Albrecht te Weltevreden pag. 379 — 390), Prof. Hazeu sprak er blijkbaar met voorliefde over, het Kantoor voor de Volkslectuur bood in 1920 een herdruk van Winter's tekst als Serie No. 449, terwijl mijn vroegere Goeroe, Dr. C. C. Berg, thans hoogleeraar aan de Leidsche Universiteit, er een vertaling van heeft gegeven (Een Javaansche Liefde, C. A. Mees, Santpoort, 1930). Deze laatste lokte twee aankondigingen uit van de hand van Dr. Pigeaud en Dr. Hooykaas, welke opgenomen zijn in Djawa 1930 pag. 238 — 242 en pag. 244, 245.

Het komt mij niet onbelangwekkend voor hier nader in te gaan op eenige opmerkingen in het artikel van Dr. Hooykaas.

De eigenaardigheden van het beste Bataviasche handschrift en zijn afwijkingen van de door Prof. Berg voor zijn vertaling gebruikte tekst leveren stof genoeg voor een artikel, terwijl over de vertaling zelf ook gemakkelijk een artikel te schrijven ware.

1. Teksten.

A is een Ms. van het Bat. Gen. no. 163, keurig afgeschreven op oud-Hollandsch papier, 8°; op de tweede bl. staat geschreven: Gouv. eigendom, b. 194. Pranatjitra, afgeschreven door Radèn Atmadikara, Soerakarta 1870 (Onder de allerlaatste strophe heel klein geschreven de datum: 10 October 1870). Dus A = het afschrift van Atmadikara.

B is de „Serat Pranatjitra”, uitgave van de Volkslectuur serie No. 449, de tekst, waarvan Prof. Berg een vertaling heeft gegeven. We behoeven andere gedrukte uitgaven niet meer te vermelden, aangezien zij weinig van elkaar verschillen zooals Prof. Berg terecht heeft gezegd in zijn Inleiding (bl. 11). Alleen zou ik graag willen opmerken, dat de uitgave van Van Dorp, Semarang 1888, het jaartal 1817 (=1888 A.D.) draagt en A dat van 1776 (= 1847). (Hierover nog nader in de volgende paragraaf). Dus B = de bewerking naar welke Berg zijn boek maakte.

C is een Ms. No. 289. Op de tweede bl. staat in Javaansche karakters: „Poenika serat Pranatjitra, tedakan saking serat Pranatjitra jasanipoen Toewan Kohèn Setiwar (=Cohen Stuart), babonipoen saking karaton Soerakarta, katedak déning Radèn Pandji Soerjawidjaja, wonten ing kantor Oenderwès (=Dept. van O. en E.) ing nagari Batawi”.

D is Ms. No. 371, keurig afgeschreven, wellicht door een van de schrijvers van het Museum.

Aangezien de Mss. C en D (vooral het laatste) oneindig veel overschrijffouten hebben en in wezen toch heelemaal niet van elkaar verschillen, kiezen we A voor de behandeling in dit opstel, dat door zijn oorspronkelijkheid en in vele andere opzichten te prefereeren is boven de anderen.

2. Dateering van het gedicht.

Prof. Berg zegt in de Inleiding tot zijn vertaling: „Het verhaal moet ontstaan zijn „tusschen 1627 en 1847¹⁾”; van dit laatste „jaar dateert de door mij vertaalde tekst,

1) Soeltan Ageng (1613-1645) had in 1627 den opstand van den Heer van Pati (in het Djeparasche) neergeslagen; in dien tijd is de Pranatjitra ontstaan, volgens Prof. Berg.

„die echter blijkens de inleiding op een „ouder handschrift teruggaat. Prof. Hazeu „was van meening (volgens mijn college- „aanteekeningen. Ik vermoed, dat Prof. „Hazeu inlichtingen van Javaansche ge- „leerden hierover ingewonnen heeft) dat die „oudere tekst uit den Kartasoeraschen „tijd (1681—1743) was, en vermoedelijk „uit het eerste gedeelte van die periode”. Verderop in een Noot in de vertaling zegt hij (blz. 18): „Welke gebeurtenis — een „droom, een luchtverschijnsel? — in het „Javaansche jaar 1776 aanleiding heeft „gegeven tot het ontstaan van dit chro- „nogram, is mij niet bekend; het is niet „uitgesloten, dat men bij gebrek aan een „markant voorval een zinledige sengkala „heeft gemaakt”.

Evenwel zou ik de aandacht willen vestigen op hetgeen staat in A, laatste gedeelte, als het werkelijke Pranatjitra-verhaal eindigt:

A, Z. XVI Str. 105.

Poernèng tjatoer djedjantoeeranèki,
panedaké serat Pranatjitra,
ri kala woes panoelisé,
lèk Roewah kaping teloe,
Mandasija misih Dal warsi,
awaling manggakala,
éndjang tabah woloe,
goewa teroes sabdèng nata (9971),
tjaritanja sadaja moeng nedak
soengging,
déné srat Parnatjitra.

Str. 106. Nenggi ingkang karsa mangja-
sani,

Djeng Sinoewoen Praboe kaping
gangsal,
kang djoedjoeloek Soenan Soegèh,
dénja soegih kalangkoeng,
garwa poetra brana mas pitjis,
doek mangapoes roewija,
doeroeng madeg praboe,
meksih Pangéran Dipatya,
Anom Mengkoenagara dibja
poetradji,
Naréndra ing Mantaram.

Str. 107. Noelja tinedak marang kang raji,
kang Sinoehoen Praboe kaping
sapta,
noenoela renggèng karsané,
winoerjan kang panoedjoe,
binéngkasing gita kang tan wrin,
tinoelat pan tinoela,
toelèning pangapoes,
winangoen in basa djarwa,
mrih toemoentoer pakarjan ing-
kang oetami,
nak poetoe ingkang matja.

(Wat hierop volgt is voor ons van weinig belang. Het is een piwoelang aan de lezers, dat ze bij het lezen van het Pranatjitra-verhaal niet alleen de erotische stukken moeten kiezen, maar de leering hieruit zullen trekken).

De vertaling luidt:

„Voleindigd is het verhaal, het voorge-
dragene. Met het overschrijven van het
boek Pranatjitra is men gereed gekomen,
op den derden van de maand Roewah,
Woekoe Mandasija, nog in het jaar Dal,
aan het begin van de Manggakala, des
morgens ten acht ure, 1799 (= 1847 A.D.).
Het bovenstaande verhaal is slechts een
getrouwe copie. Wat het boek Pranatjitra
betreft,

„is hij, die het heeft laten vervaardigen,
Z.H. Pakoe Boewana V, die den (bij)naam
had van Soenan Soegih, door zijn grooten
rijkdom aan vrouwen, kinderen, schatten,
goud en geld. Toen hij het verhaal liet
dichten, had hij den troon nog niet be-
klommen, hij was nog kroonprins: Pangé-
ran Adipati Anom Mengkoenagara Soedi-
bja Radjapoetra Naréndra ing Mataram ¹⁾.

„Vervolgens is het gedicht overgeschre-
ven door zijn jongeren broeder, Z.H. Pa-
koe Boewana VII. Deze had de bedoeling
het gedicht door het over te schrijven, hoog
te houden en populair te maken(?). Het
werd ontdaan van onbegrijpelijke woorden,

¹⁾ d.i. de gebruikelijke titel van den kroonprins aan
het Salasche Hof.

gecopieerd en gelijk gemaakt aan het oorspronkelijke gedicht. Het werk is in „djarwa“-taal gedicht, ten einde het voor altoos een vereerd werk te laten blijven voor onze kinderen en kleinkinderen, die het zullen lezen.”

Hieruit volgt dus, dat het gedicht is ontstaan onder de regeering van P.B.V., toen hij nog kroonprins was. Wij weten, dat deze in het Javaansche jaar 1748 (= 1820 A.D.) den troon besteeg, zoodat dit gedicht zeker vervaardigd moet zijn tusschen 1788 A.D. (toen P.B.IV aan de regeering kwam) en 1820.

Wat zou dan het chronogram 1776 in tekst-Berg beteekenen? Niets anders dan een overschrijvingsdatum, evenals Radèn Atmadikara, de persoon, die A van den oorspronkelijken tekst heeft overgeschreven, het jaartal 1799 heeft vermeld, de dateering van het beeindigen van het copieeren. R. Atmadikara is nog zoo goed, om niet alleen het einde van het overschrijven te vermelden, maar ook het begin ervan, zooals bij den aanvang van onzen tekst staat:

Raras roeming sarkaranira nis,
dènta peksa mangapoes poestaka,
atboetèng tyas tan wrin ing rèh,
mamrih amardi kajoen,
dinoeking don nir déja oegi,
kadajan darpa limpat,
rasikaning kidoeng,
soemengka ngangka poedjangga,
rarasing kang oekara kang pinarsoedi,
karja weðaring kata.

Nahen nalika moerwèng kintèki,
Respati manis Rabingoelawal,
ping slikoer kasa tahoen djé,
galoengan noedjoe toeloes,
naga troesṭa amoedji toenggil (8971),
éndjang gaṭita nawa,
wit paneratipoen,
manedak soengging kéwala,
tjaritané ni rara Mendoet ing Paṭi,
doek anèng Wiragoenan.

Het is allicht te begrijpen, dat een overschrijvingsdatum met de vervaardiging van het gedicht niets te maken heeft. Zoo zien we ook in het begin van Serat Pranatjitra uitgave Van Dorp Semarang, 1888, het volgende:

Poerwaning rèh rinenggèng hartati,
ing ri soekra paing ping tjatoer was,
Rabingoelakir sasiné,
warsa Wawoe loemakoe,
sinengkalan pandita toenggil,
pangèṣṭinirèng njata (7181 of 1817 =
1888 A.D.),
kang pinoerwèng kidoeng,
djadjantoeran Pranatjitra,
lawan Rara Mendoet tawan saking Paṭi,
doek djaman ing Mataram.

Het is dus hetzelfde jaartal als van het in druk verschijnen. Het is daarom aan te raden bij het lezen van gedichten, in het bijzonder van na den na-Kartasoeraschen tijd, de uiterste voorzichtigheid aan den dag te leggen en niet zonder meer het vermelde jaartal als de dateering van het gedicht aan te nemen, vooral wanneer de naam van den dichter niet vermeld staat.

Als een ander voorbeeld hiervan kunnen we nog nemen den aanvang van de Serat Tjèntini ¹⁾:

Poerwaning rèh manising paloepi,
Respatyèndjang noedjwa gaṭitasta,
Roewah ping tigalikoeré,
ing Dal mangsa Kasèkoe,
sinengkalan atata resi,
apan amoelang djalma (5771),
ninggih kang ḍinapoer,
amarna rikang tjarita,
doek prang Giri awoesana soring djoe-
rit,
temah kiṭané beḍah.

Wanneer we weten, dat de serat Tjèntini, volgens de Serat Saridin alias Winter's Javaansche Zamenspraken, ²⁾ vervaardigd is

1) Uitgave Bat. Gen. dl. I en II, 1912.

2) Deel I, 1911, blz. 355.

door een zekeren R. Ng. Ranggasoetras-na tijdens het kroonprinsschap van den lateren P. B.V ¹⁾, dan zijn we geneigd om te zeggen, dat het chronogram 1775, dat onder de regeering valt van P.B.VII (1758—1788 of 1830—1858 A.D.) toch niet juist is, om niet te spreken van een valsch jaartal.

Zoo kunnen we verder gaan en nog meer voorbeelden aanhalen, vooral uit den tegenwoordigen tijd, zooals de Rangka-ang-rong, Bambang-Dwihasta²⁾, etc., boeken, die ten onrechte toegeschreven zijn aan Ranggawarsita, ten einde meer lof aan de naam van den grooten dichter toe te zwaaien, maar tegelijkertijd ook uit commercieel oogpunt uitgegeven, waardoor de heele Javaansche litteraire wereld in groote beroering werd gebracht³⁾.

3. *Verschillen tusschen de Hss. en tekst-Berg.*

Dr. Hooykaas zegt in zijn bespreking⁴⁾, dat het „omwerken veelal niet anders (was) dan een eigenmachtig omzetten van de volgorde der woorden, van de maat der zangen. De inhoud werd op den voet gevolgd; zodoende moest wel iets ontstaan, dat menigmaal gewrongen en minder duidelijk is”.

Gaan we nu na, hoever de veranderingen zich uitstrekken. Door vergelijking van de verschillende Mss. en de uitgave van Van Dorp en die van de tekst-Berg, is het ons gebleken, dat de *inhoud* in alle teksten vrijwel *dezelfde* is.

In *vorm en taal* van het gedicht is echter verandering aangebracht. De wijziging in *tembang* ziet er als volgt uit:

1) Deze dateering van de Tj. is ook bevestigd door de mondelinge overlevering; Javanici als R. Wiradat en R. Rg. Wirawangsa, redacteur b/d Volkslectuur, zijn zooals ze mij mededeelen, het ermee eens.

2) Uitgave van Tan Khoen Swie, Kediri, respectievelijk 1926 en 1927.

3) Men zie de boekbespreking in Sedyatama gedurende het jaar 1929.

4) Djawa no. 6, 1930, blz. 245.

5) Strophen, die niets met het verhaal te maken hebben en die dus weggelaten kunnen worden.

Ms. A.

I.	Dandang goela 99—2 ⁵⁾	97 str.
II.	Kinanti	97 str.
III.	Sinom	26 str.
IV.	Poetjoeng	50 str.
V.	Pangkoer	28 str.
VI.	Gamboeh	135 str.
VII.	Balabak	16 str.
VIII.	Asmarandana	81 str.
IX.	Megatroeh	58 str.
X.	Midjil	111 str.
XI.	Maskoemambang	132 str.
XII.	Pangkoer	79 str.
XIII.	Poetjoeng	60 str.
XIV.	Wirangrong	48 str.
XV.	Doerma	72 str.
XVI.	Dandang goela 114—10=	104 str.

tekst Berg (B).

I.	Dandang goela 36—6 ⁵⁾ =	30 str.
II.	Asmarandana	42 str.
III.	Gamboeh	59 str.
IV.	Djoeroedemoeng	15 str.
V.	Kinanti	59 str.
VI.	Dandang goela	33 str.
VII.	Sinom	27 str.
VIII.	Poetjoeng	40 str.
IX.	Doerma	31 str.
X.	Gamboeh	65 str.
XI.	Sinom	26 str.
XII.	Kinanti	33 str.
XIII.	Balabak	13 str.
XIV.	Asmarandana	44 str.
XV.	Dandang goela	30 str.
XVI.	Megatroeh	51 str.
XVII.	Midjil	58 str.
XVIII.	Sinom	43 str.
XIX.	Maskoemambang	62 str.
XX.	Kinanti	59 str.
XXI.	Pangkoer	35 str.
XXII.	Poetjoeng	62 str.
XXIII.	Girisa	11 str.
XXIV.	Midjil	29 str.
XXV.	Doerma	38 str.
XXVI.	Pangkoer	33 str.
XXVII.	Dandang goela	36 str.
XXVIII.	Sinom	41 str.
XXIX.	Pangkoer	54—I= 53 str.

Uit dit overzicht maken we op, dat de zangen, die voor den bewerker te lang schijnen, zooals Zang I, II, VI, VIII, X, XII, XIV, XV en XVI van A, onderverdeeld zijn in verschillende „tembangs” met een kleiner aantal strophen, die te zamen zoo ongeveer den oorspronkelijken Zang uitmaken. Een uitzondering op dezen regel maakt:

Zang V, oorspronkelijk Pangkoer, veranderd in Doerma in B, een zangwijze die thans meestal dient ter afwisseling van Pangkoer ¹⁾.

En verder in A:

Zang III Sinom, oorspronkelijk 26 str. in B 27 str. (tusschen Z. VII en VIII in B is in B een strophe ingeschoven). Z. IV Poetjoeng van 50 str., B heeft 40 str.

str. 3 t/m str. 7 is verkort tot 4 str. Verder zijn verkort de op- en aanmerkingen van de vrouwen op den weg, waarlangs Pranatjitra liep.

Z. VII Balabak van 16 str. wordt 13 str. De inhoud ervan is in B veranderd. Terwijl A vrij gepeperde grappen bevat, zijn deze in B min of meer onschuldig van aard.

Z. VIII Asmarandana van 81 str. wordt 44 en Dandang goela 74 str. De wangsalan bij de liefdesuiting van Pranatjitra en ook die van R. Mendoet zijn veranderd.

Z. IX Megatroeh van 58 str. verkort tot 51 str. door verandering of weglating van eenige gedeelten.

Z. XI Maskoemambang van 132 str. wordt verkort tot 62 str. Een heel stuk is weggelaten, en wel het realistische, erotische gedeelte, de ontmoeting van Pranatjitra en R. Mendoet in haar kamer.

Z. XIII Poetjoeng van 60 str. wordt met eenige fantasiestrophen 62 str.

A prima vista beschouwd zijn de veranderingen niet van zooveel belang. De wijzigingen van de maten, de weglating der erotische gedeelten en de voor den omwerker „saroe”-woorden zijn eenerzijds wel te apprecieeren, omdat het herschapene werk daardoor „leesbaar” wordt gemaakt tot lectuur voor het volk in het algemeen. Ware het slechts hierbij gebleven! Want de wijzigingen strekken zich niet alleen uit tot het bovenvermelde, maar ook aan de verandering van de „peḍotan” ²⁾, de taal en stijl van den oorspronkelijken dichter, heeft hij zich schuldig gemaakt.

Ten aanzien van de „peḍotan” heeft de omwerker een andere manier ingevoerd, die voor den tegenwoordigen tijd voor mooi en juist geldt ³⁾. Of deze daad wel waardeering mag oogsten is nog de vraag. Een strenge toepassing van het „peḍotan”-systeem, wat voor de hedendaagsche Javaansche gedichten één van de voornaamste eischen is, vinden we in werken uit den tijd van om en bij 1820 niet ⁴⁾, en m.i. ook niet vóór den moh. Mataramschen tijd, toen matjapat-maten in het Middel-Javaansch werden ingevoerd ⁵⁾. Deze strenge toepassing van de „peḍotan” meenen we pas later ingevoerd te zien, en wel in den tijd van Ranggawarsita met zijn tijdgenooten: M.N. IV e.a. Hoewel we dit als een hoogere trap van ontwikkeling in de Javaansche dichtkunst mogen beschouwen, mag het al of niet voorkomen hiervan niet als maatstaf van beoordeeling gebezigd worden bij werken van vóór Ranggawarsita.

1) Zie „Paṭokaning njekaraken” van M. Hardjawiraga, Volkslectuur serie no. 725, blz. 96. Deskundigen op het gebied van de Javaansche zang merken echter op, dat de formuleering in de „Paṭokaning njekaraken” nog niet heelemaal juist is. Weliswaar zijn de maten pangkoer en doerma tegenwoordig veelal door elkaar gebruikt (vooral in oorlogsscènes), doch als men in aanmerking neemt, dat de eerste maat 10 soorten zangwijzen heeft en de tweede 5, dan kan men zich wel voorstellen, dat formuleering van het gebruik dezer beide maten nooit precies kan zijn. Een fijngevoelige dichter

echter weet, welke van de twee hij bij een speciaal geval kiezen moet.

2) De peḍotan is de verdeeling van een tembang-regel in verschillende deelen voor de rustpozen bij het zingen, b.v. Pamedaré/wasitaning ati, tjoemanṭaka/anirooe poedjangga, dahat moeda ing batiné (Uit Woelangrèh, beginstrophe).

3) Zie „Paṭokaning njekaraken” blz. 17 en vlg.

4) R. Wiradat heeft mij hierop attent gemaakt.

5) De door Prof. Berg algemeen toegankelijk gemaakte Rangga Lawé is een goed voorbeeld; verder: Kidung Sunda, Kidung Pamañcangah.

Heeft de omwerker het oorspronkelijke gedicht door eenige veranderingen aan te brengen in de „pedotan” reeds een ander aanschijn gegeven, vreemder ziet het er uit, nu taal en stijl ook aangetast zijn.

De inhoud heeft hij, gelijk boven is gezegd, niet alleen in haar geheel, maar ook voor het grootste gedeelte gevolgd, zin voor zin, maar dan ook met verdraaien, omzetten en verwisselen van woorden of door er andere voor in de plaats te zetten, vooral wanneer door verandering van dichtmaat andere eischen van „goeroelagoe” en „goeroewitjalan” werden gesteld. Desniettemin kunnen we nog oude, oorspronkelijke passages aanwijzen, vooral waar de paralleltembangs in A en B vrijwel met denzelfden zin beginnen. Duidelijkheidshalve plaatsen we hier het volgende:

Ms. A.

- Z. I. str. 3 begint met:
Abdi djoeroetjitra anengrani,
- Z. II. Waoe Ni Rara Mendoet,
- Z. III. Sigegen ingkang kotjapa.
- Z. IV. Jata waoe lampahira Kéntol Bagoes,
- Z. V. Pangkoer, Kadya gabah inginteran,
- Z. VI. Jata Kjai Toemenggoeng,
- Z. VII. Soen goegoerit djedjakané wong ing Ngemplak, kaplaké,
- Z. VIII. Sadaloe tan antoek goeling,
- Z. IX. Jata waoe Pranatjitra lampahipoen,
- Z. X. Titi tamat soerasaning toelis,
- Z. XI. Titi sonja lirnja wajah sirep djanmi,
- Z. XII. Pangkoer. Noelja waoe Pranatjitra,
- Z. XIII. Rara Mendoet kalangkoeng ngoengoning kalboe,
- Z. XIV. Wirangrong. Tan winarna solahnèki,
- Z. XV. Asoesoembar sira Bagoes Pranatjitra,
- Z. XVI. Tan tjinatoer Ki Djaka Pangasih,

B. tekst-Berg.

- Z. I. str. 7.
Abdi djoeroetjitra amoerwani,
- Z. V. Waoe Ni Bok Rara Mendoet,

- Z. VII. Sigegen datan winarna,
- Z. VIII. Jata waoe Pranatjitra lampahipoen,
- Z. IX. Doerma. Wong kang maroeng kadya gabah inginteran,
- Z. X. Kotjapa Ki Toemenggoeng,
- Z. XIII. Soen anggoerit djadjakané wong ing Ngemplak, kaplaké,
- Z. XIV. Saratri tan antoek goeling,
- Z. XVI. Jata waoe Pranatjitra lampahipoen,
- Z. XVII. Ri sampoening anoepiksa toelis,
- Z. XIX. Titi joni sareng wajah sirep djanmi,
- Z. XX. Kinanti. Ki Pranatjitra toemandoek,
- Z. XXII. Jata waoe Rara Mendoet langkoeng ngoengoen,
- Z. XXIII. Girisa. Tan tjinatoer solahira,
- Z. XXV. Pranatjitra waoe ing sawidjilira,
- Z. XXVII. Data tita Ki Djaka Pangasih,

(Ik acht het overbodig om verder een korte inhoud te maken van de zangen; de lezer wordt verwezen naar „Pratélan kawontenaning boekoe-boekoe”, Uitgave van het Bat. Gen. 1920, deel I, blz. 361. En verder naar het voorbericht van de Serat Pranatjitra, uitgave van Van Dorp, Semarang 1888, waarin een korte inhoud van het gedicht is opgenomen).

Hoever de inwendige wijziging van de taal gaat, kunnen we ons voorstellen, wanneer we hier eenige strophen van het begin van het Pranatjitra-verhaal nemen:

Ms. A.

Zang 1.

- 3. Abdi djoeroetjitra anengrani,
tjaritalit rèmhè tinemboengan,
lagja karsané kang angrèh,
moendoet tjarita doesoen,
saking wadya soedra mèt boedi,
ngalaja ngoepadjiwa,
ambabarang tjaloeng,
andongèng sarwi anggambang,
angaloedroeg kopjah njamatira kenți,
aran Ki Patragoena.
- 4. Kang tjarita pinaringken tjarik,
kinèn dadyaken serat wawatjan,
ing dasih kang tampi sèrèn,

kinarja tjagak ngantoek,
ala nganggoer kalaning latri,
tinimbang lan pagoejwan,
ngoer matjaa loetoeng,
lilingsèn karsanira sang,
amepeki sanadyan dongèng pan dadi,
amoewoehi kagoengan.

5. Ingkang mangka poerwaning paloepi,
tjaritané wong ambarang gambang,
doek ngoeni djaman kartané,
nagari ing Mataroem,
pandjenengan Kangdjeng Sang Adji,
ingkang Sinoehoen Soeltan
Agoeng ing Mataroem,
karta kartining nagara,
sawoesira beulahé nagari Pati,
katak djarahanira.

6. Kang katjandak lanang dèntjekeli,
kang wadon toewa nom binojongan,
woes kabekta sadajané,
katoer radjèng Mataroem,
brana èstri sinoeng wadyadji,
Toemenggoeng Wiragoena goeng
gandjaranipoen,
artèstri lawan boesana,
samana woes tentrem ardjaning nagari,
jata ingkang winarna.

7. Ki Toemenggoeng Wiragoena neng-
gih,
kang kinarja djedjering tjarita,
Ki Toemenggoeng wibawané,
wantjinira woes sepoeh,
nanging dèrèng loengsé ing kardi,
sarira maksih rosa,
koewat ngembat lawoeng,
sih poepoek pawakanira,
dé katingal sepoehira djeng Kijahi,
kagégé goetoeck wadja.

B. tekst-Berg.

Zang 1.

7. Abdi djoeroetjitra amoerwani,
tjaritalit rèmhè tinemboengan,
saking karsané sang radjèng,
moendoet tjarita doesoem,

saking dasih soedra mèt boekti,
ngalaja ngoepadjiwa,
ambabarang daloe,
andongèng sarwi anggambang,
angaloedroeg kopjahé njanjamat kèndi,
wasta Ki Patragoena.

8. Kang tjarita sinoengken mring tjarik,
kinèn anrapaken moenggèng karas,
mring abdi kang tampi sèrèn,
kinarja awon nganggoer,
tjakak arip kalaning ratri,
tinimbang lan pagoejwan,
leng matjaa lowoeng,
mamrih oendaking kagoenan,
nadyan dongèng rèmhè toer dadi
wimboehing,
kagoengan srat sang Nata.

9. Kang winarna ing kawi gantjaring,
kanda djanma ambabarang gambang,
doek ngoeni djaman kartané,
nagari ing Mataroem,
pandjenenganira Narpati,
Sinoehoen Kandjeng Soeltan
Agoeng rikalèkoe,
karta kartining nagara,
sawoesira beulahé pradjaja in Pati,
katak djarahanira.

10. Djanma lanang wadon gedé tjilik,
toewa anom sami binojongan,
kinoeras brana artané,
katoer Natèng Mataroem,
ginandjarken mring para dasih,
Toemenggoeng Wiragoena,
goeng gandjaranipoen,
artèstri lawan boesana,
samana woes tentrem ardjaning na-
gari,
jata ingkang kotjapa.

11. Waoe Kjai Toemenggoeng kang dadi,
boeboekané djinedjer ing kanda,
doek samana ing wantjiné,
sampoem kapara sepoeh,
nanging dèrèng loengsé ing kardi,
sarira misih rosa,
koewat ngembat lawoeng,

pawakan poepoek sembada,
dé katingal sepoehira Djeng Kijahi,
kagégé goegoeh wadja.

Zoo moet iets ontstaan, dat er geheel anders uitziet dan het oorspronkelijke gedicht. Deze daad van den omwerker is eenerzijds wel te apprecieeren, omdat gelijk boven is gezegd, het gedicht „voor het algemeen” leesbaar wordt gemaakt, doch beschouwd van den literairen kant: een *misdaad*, die echter gedeeltelijk is goedgegemaakt door zijn rede bij den aanvang van de Serat Pranatjitra tekst B:

Zang 1.

2. Ngoeni sampoen tinrapken ing toelis,
nanging taksih katah kang koetjiwa,
ing basa miwah lagoené,
toewin katah kang saroe,
karja wigihira kang sami,
arsa wrin kandanira,
soemarma winangoen,
rinatjoed rerengkedira,
sinalinan oekara mamrih madyaning,
krama kinoeswèng tembang.
3. Pinapantes ing sabangkit-bangkit,
mrih roentoeting loekita soepaja
jèn kasidèn ing tandoeké,
enz.

Prof. Berg's vertaling luidt ¹⁾:

„2. Vroeger is het al eens schriftelijk vastgesteld. Veel is er toen onbevredigend in gebleven wat taal en maat betreft, en talrijke platheden ergerden hen, die het verhaal willen leeren kennen. Dus is het herschapen, van onkruid gewied, van uitdrukking gewijzigd, in dichtmaat gesteld: naar een juisten maat van goeden vorm is gestreefd.

„3. Zooveel mogelijk is het gefatsoeneerd en op de harmonie van den zin is gelet, opdat het zoo het doel bereikt mocht zijn, etc.”

1) Pag. 18 van zijn vertaling.

Welk gedeelte is nu het oorspronkelijke Pranatjitra-verhaal? Door tekstvergelijking zijn we tot de conclusie gekomen, dat het begint:

in B met str. 8, Abdi djoeroetjitra, etc.

in A met str. 3

en eindigt:

in B met één na de laatste str.

in A met str. 104 van den laatsten Zang. Wat ervoor of erna geschreven is, is toevoegsel van latere overschrijvers of bewerkers.

Het heeft er allen schijn van, dat de omwerker van Pranatjitra vermeent, zich de meerdere te mogen achten van den origineelen dichter, en de vrijheid neemt, om wijzigingen aan te brengen, aangezien er z.i. nog veel aan het gedicht hapert. R. Wiradat is van meening, dat de bewerker van Pranatjitra mogelijk iemand van Madioen is met name M. Ng. Kramaprawira (± 1860), naar verluidt de eerste mantrie goeroe aan één van de gouv. scholen van Madioen. Van zijn hand zelf zijn verschenen: Serat bantah kekalih, Oemajonfal, Petikan èlmoe boemi, Watjan. (Zie Pratélan kawontenaning boekoe-boekoe Museum, dl. 11, blz. 510). Of deze man wel de bedoelde persoon is, die den tekst van Pranatjitra heeft gewijzigd, eischt een nader onderzoek.

De Pranatjitra, uitgave van Van Dorp, Semarang 1888, herzien door C. F. Winter Sr., en onder toezicht van M. Kartasoebrata, kan ons leiden tot de veronderstelling, dat de bedoelde bewerker deze Kartasoebrata is geweest. Deze persoon echter kan o.i. zelf geen goede tembangs maken, gebleken uit de beide stuntelige, strakstroeve strophen, die ingelascht zijn in de inleiding (in tekst B $\pm$ tusschen str. 9 en 10). Tot het bewerken van de Pranatjitra, zooals het gedicht thans eruit ziet (tekst B) achten wij hem niet in staat. Zoo goed als zeker mag gezegd worden, dat de bewerking vóór 1888 is geschied, dus niet door dezen Kartasoebrata.

Hoe gebrekkig het origineele gedicht ook mocht schijnen in de oogen van den bewerker, de mondelinge overlevering en de meeningen van Javanici ¹⁾ bevestigen het feit, dat het juist niet voor B onderdoet, ja zelfs van superieure kwaliteit is. Dit heeft alweer zijn bekrachtiging hierin, dat op Soerakarta het „levende” Pranatjitra-verhaal, dat door troubadours en ouderen aan kinderen op zingende manier wordt verteld, hetzelfde is als wat in onze Mss. staat, één van de redenen ook wellicht, waarom de Volkslectuur-uitgave niet zooveel opgang heeft kunnen maken. Vooral twee strophën zijn geliefde rerepèns²⁾, die men pleegt te zingen; ze zijn in het oorspronkelijke gedicht in Dandang-goela opgesteld, doch staat in tekst B veranderd respectievelijk in Sinom (Z. XXVIII str. 17 en 19) en in Pangkoer (Z. XXIX. str. 20). Deze beide strophën staan in D om aandacht te trekken geheel afzonderlijk uit het verband genomen, op de eerste blz. en luiden als volgt:

Rerepèn Rara Mendoet
Sekar Dandang gendis.
Rara Mendoet sindjangnja goering-
sing,
kekembené djingga pinarada,
kentjana sengkang bapangé,
tjoendoek angkrèking menoer (wel-
licht met schrijffouten),
Pranatjitra sekaring gambir,
binekta dateng Mentaram,
tinalènan sampoen,
binanda ing tjindé kembang,
tjinengkalak pring toetoel widjil sa-
king Kaliadjir,
amirong kampoech djadjingga.

Ki Toemenggoeng Wiragoena ikoe
(wellicht schrijffout),
arsa anelasi doewoeng dalem toemim-
bal loek sanga,

Ki Djikdja ikoe tanggoehé,
sinoedoeken djadjanipoen,
moeroep moempjar loediranèki,
Rara Mendoet karoena,
sesambat mlasajoen,
Adoeh kakang Pranatjitra,
lamoen mati loewang sidji wong loro
pada ngenggoni,
Lara Mendoet lan Pranatjitra.

De goeroewitjалан³⁾ in beide strophën is niet juist, daarentegen vinden we hier een aardig voorbeeld van een paar zangwijzen uit den volksmond, die niet al te zeer let op goeroewitjалан, tengevolge van de veelvuldige overname van den een van den ander⁴⁾. Deze beide strophën zijn respectievelijk gelijk aan Z. XVI str. 50, 82 en 83 (in den tekst van het hs.), alle in Dandang goela.

B. Str. 50. Rara Mendoet asindjang goe-
ringsing,
kembenira djingga pinarada,
kentjana sengkang bapangé,
tjoendoek anggrèk lan menoer,
Pranatjitra sekaring gambir,
binekta mring Mataram,
tinalènan sampoe,
binanda in tjindé kembang,
tjinengkalak pring toetoel ing Ka-
liadjir,
amirong kampoech djingga.

Str. 82. Wiragoena waoe anelasi,
doewoeng dalem panimbal loek
sanga,
Ki Djikdja ikoe tanggoehé,
sinoedoek djadjanipoen,
moeroep moentjar loediranèki,
Pranatjitra glangsaran,
sambat Rara Mendoet,

1) Meeningen van R. Wiradat en R. Rg. Wirawangsa.
2) Zangen, die gewoonlijk uit het hoofd worden gezongen.

3) D.i. het aantal lettergrepen in elke versregel.

4) Men vergelijke met de alombekende:

Semoet ireng anak-anak sapi, kebo bongkang anjabrang
kali bengawan, kéjong gonḡang satjarak soengoeté, timoen
woekoe gotong woloe, Soerabaja gègèr kepati, ana wong
ngojak matjan, ketjandak diwadahi boemboeng, ngaloen-
aloen Kartasoera ana gadjah meta tjinantjang wit sidagoeri,
patiné tjinèkèr ing ajam (trondol).

lah agé sira noesoela,
soen antèni ing bangoen pangarib-
arib,
doeh mirahé poen kakang.

Str. 83. Rara Mendoet karoena mlasasih,
mjarsa lamoen Pranatjitra loenas,
tinoewek ing pandapané,
marang Kjai Toemenggoeng,
woes angekes sedyà bélani,
Rara Mendoet karoena,
kakang miloe lampoes,
labeté tresna ing dika,
loewang sidji wong loro bareng
ngenggoni,
andika lawan koela.

Deze beide laatste str. zijn door elkaar
gegooid, een stuk van de eene en een
gedeelte van de andere vormen een nieuwe
rerepèn. Later is mij ook medegedeeld, dat
deze rerepèn evenzeer bekend is in andere
streken buiten het gewest Soerakarta, waar-
uit men dus kan opmaken, dat het Prana-
tjitra-verhaal niet alleen op Sala in omloop
is geweest of gebleven.

4. Kenmerken van het Pranatjitra- gedicht.

In meergenoemd: „Een Javaansche Tris-
tanfiguur”, wordt de nadruk vooral gelegd
op de *realistische wijze* van bespreking in
het gedicht. De Heer Kats heeft als grond
van zijn bespreking den tekst genomen van
de uitgave van Van Dorp 1888. Dat het werk
realistisch is, is waar, maar veel hiervan is
echter in deze redactie en ook in de
latere gedrukte uitgaven verloren gegaan,
als we den tekst vergelijken met die van
de hss.

Als een enkel voorbeeld van wat in de
gedrukte redactie veranderd is, geven we
hier de „pasarscène”, die in B vrij sterk
gewijzigd is (B Z. IX str. 1/m 12, Tekst
A Zang V str. 1 t/m 19).

Na een vloed van scheldwoorden te heb-
ben geuit, gaan de „bakoel proendjang”
en de „bakoel prada” elkaar te lijf. Kjaj

Tanda (marktmeester) komt en scheidt de
beide vechtende vrouwen van elkaar. Nog
waren ze niet rustig, konden ze niet op haar
plaatsen blijven. Ze vloeken weer tegen
elkaar, en dan:

A. zang V. str. 13, dichtmaat
Pangkoer.

Noeljarsa paran pinaran,
Kjai Tanda anikep saking woeri,
anggrondjal emèh maroetjoet,
sami mempeng kalihnja,
kapandjangan iblis lanat ngaroe biroe,
kakoe tyasira Ki Tanda,
kalihé dipoenamboengi.

14. Mèsem angoejeg joedara,
ih, wong iki tan kena di(ng)go betjik,
gja ginèrèt kalihipoen,
winangsoelken gjanira,
Kjai Tanda sarwi ngoetjap masra
masroe,
noedingi kalawan rotan,
Do, mengko takamboeng maning.

15. Karo pada nora kaprah,
gawé roesoeh nèng waroeng oeleng
sami,
wong liwat pada rineboet,
toer ta doeroeng karoewan,
jèn demena kang liwat marang sirèkoe,
angoer ta akoe kéwala,
reboeten pasti noeroeti.

16. Kalihé maleroek éwa,
èsmoe adjrih dadya toemoengkoel
nangis,
kotjapa gègèring waroeng,
bangsat ambaroeng sinang,
anaramboel boedjang pitoe pareng
ngreboet,
sroe gègèr oeleng-oelengan,
tanboeh lor kidoel mjang woeri.

17. Wong dol dawet tjao sreat,
rondé tahoe roedjak legi mjang ebir,

roedjak gobèt djenang grendoel,
saté koepat baléndrang,
roedjak tjrobo wédang tapé samja
goegoep,
tinoendjang wong adol anda,
adol pring djaran noetoeti.

18. Bangsat ngoetil ngamboel samja,
pinggan soeroe mangkok sami dèn-
ambil,
wong dol wadé djarit saroeng,
loemajoe salang toendjang,
wong préjalan kotjar katjir doewiti-
poen,
rineboetan marang bangsat,
Kjai Tanda gja noeloengi.
19. Bangsat kang samja angrajah,
gineboegan kang tjelak dèndjedjegi,
wong ngoetil samja loemajoe,
adjrih marang Ki Tanda,
jata waoe bangoné Ni Rara Mendoet,
dasaré kongsi apaðang,
katoendjang wong gègèr sami.

De vertaling luidt aldus:

„Ze staan op het punt om naar elkaar toe te gaan. De marktmeester omvat beiden van achteren; ze gaan te keer en raken bijna (uit zijn omarming) los: beide vrouwen zijn wild, ze zijn als bezeten door Satan, die haar verbijstert. De marktmeester, die geen raad meer weet, zoent beiden herhaalde malen af.

Grinnekend betast hij haar borsten: „Och, deze menschen leeren het nooit”. Hij sleurt beiden weg, en brengt ze terug op haar plaatsen. De marktmeester spreekt streng, terwijl hij met de rotan dreigt: „Nou, ik zal jullie nog meer afzoenen.

En het is ook zoo ordinair, om herrie te schoppen op de passer, en te plukharen. Jullie vechten om een voorbijganger; het is niet eens zeker, of die voorbijganger jullie wel wil hebben. Jullie kunt beter om mij vechten, ik zal jullie verlangens zeker bevredigen”.

Beiden kijken beteuterd, vol minachting. Ietwat bevreesd als ze zijn, zitten ze

gebogen te huilen. Nu wordt verteld van het gedrang, zeven zakkenrollers gaan tegelijkertijd aan het werk. Er ontstaat een tumult, en men weet van geen noord of zuid of achter meer.

Dawet-verkooopers, tjao-, sreat-, tahoe-, roedjak legi-, ebir-, roedjak gobèt-, djenang grendoel-, saté-, koepat-, baléndrang-, roedjak tjrobo-, wedang tapé-verkooopers raken verward, ze loopen pardoos tegen een ladder-verkoper op, terwijl de bamboe- en paarden-verkoper daarop volgen.

Stelende dieven mengen zich in het gedrang, kopjes en lepels en schotels nemen ze weg; de kain- en saroengs-verkoopsters gaan hals over kop op de vlucht, het geld van de geldwisselaarster wordt rondgestrooid en weggenomen door de dieven. Kjai marktmeester komt te hulp.

De roovende dieven worden afgeranseld, de dichtsbijzijnden geschopt. De dievegen slaan op de vlucht, bevreesd voor den marktmeester. Op dat oogenblik wordt het stalletje van Rara Mendoet zichtbaar, door het tumult van menschen.”

Wij zouden nog meer gedeelten uit ons gedicht, die we in tekst B niet of wel gewijzigd vinden, kunnen aanhalen, doch de beperkte plaatsruimte leent zich daar niet voor.

Dit realisme is zoover doorgevoerd, dat de *erotische* gedeelten wel te realistisch zijn, althans in den oorspronkelijken tekst van de hss.

In de gedrukte redacties zijn deze stukken grootendeels weggelaten. Het is ondoenlijk om deze gedeelten hier te vertalen. Ik merk alleen op, dat van deze scènes, vooral de ontmoeting van Pranatjitra en Rara Mendoet in haar kamer, de beschrijving meesterlijk is.

De auteur schijnt in zijn beschrijvingen *volledig* te willen zijn. Men vindt in het verhaal een encyclopaedie van termen bij het hanengevecht, een woordenboek van scheldwoorden, een receptenboek van Javaansche gerechten, enz. Hierbij is de

beschrijving tot in de kleinste kleinigheden uitgewerkt.

De taal en stijl van het gedicht, tenminste van den tekst in de hss. is soepel. De auteur bezigt de z.g. „oekara tjatoer” (lett. spreektaal-zinnen), een manier van dichten die sedert de laatste tientallen jaren uit onze literatuur schijnt verdwenen te zijn.

De zinnen zijn eenvoudig, niet al te langdradig, zonder veel opsmuk en zoete bluf van Kawi-woorden, — den poëtaaster en kunstdichter eigen—, zoodat het werk gemakkelijk begrepen kan worden. Maar waar het op belangrijke gedeelten aankomt, daar is het een lust dezen dichter met dit talent te lezen of aan te hooren.

De auteur schijnt aan *bepaalde maten* de voorkeur te geven. Wanneer we ons schema (par. 3) in oogenschouw nemen, dan merken we op, dat in den oorspronkelijken tekst de zangen in de versmaat: *Ḍaḍang goela*, *Kinanti*, *Gamboeh*, *Midjil* en *Mas-koemambang* veel strophen hebben.

Er is bepaald verschil tusschen de bewerkte redactie en den oorspronkelijken tekst, maar vooral in de juistheid van de beschrijving van karaktereigenschappen van de handelende personen. Zeker kunnen we zeggen, dat van *litterair standpunt* bezien het peil van de *Pranatjitra* in zijn nieuwbakken gedaante een heel eind beneden dat van de oorspronkelijke is.

5. De dichter van de *Pranatjitra*.

De *serat Saridin* (blz. 354) schrijft *Pranatjitra* toe aan een zekeren *Rangga Dja-noer* uit den *Kartasoeraschen* tijd. Deze mededeeling kan niet als bewijsmateriaal dienen, aangezien ze tegengesproken wordt door de dateering van het gedicht zelf (zie par. 3).

Kunnen we dan werken aantreffen die uit denzelfden tijd dateeren en die overeenkomst vertoonen met *Pranatjitra*?

We meenen, dat de *Tjenti*, het acht-deelige boek (volgens mondelinge overlevering 10 deelen, doch de laatste twee deelen zijn nog nooit in druk verschenen)

wel verondersteld mag worden van dezelfde hand te zijn als de *Pranatjitra*.

Resumeeren we de kenmerken van het *Pranatjitra*-gedicht:

1. De beschrijving is realistisch.
2. Het bevat realistische en sterk-erotische stukken.
3. De dichter behandelt de onderwerpen tot in de finesses.
4. De voorkeur voor bepaalde maten.
5. Het gebruik van de „oekara tjatoer”.

Kunnen we deze kenmerken in de *Tjenti* terugvinden? Het antwoord is bevestigend.

1. De beschrijving in de *Tjenti* van de lotgevallen van *Sèh Amongraga* is levendig.

2. Aan erotische stukken ontbreekt het in de *Tjenti* geenszins.

3. In de *Tjenti* vindt men gegevens over alles: maten, geḍings, medicijnen, filosofie tot in de kleinste kleinigheden, etc.

4. Ook in de *Tjenti* vindt men, dat bepaalde maten zeer veel strophen hebben, b.v. in dl. I en II, telt *Ḍaḍang goela* 17, 110, 337, 122, *Kinanti*: 23, 19, 98, 309; *Midjil*: 443; *Gamboeh*: 23, 24, 108, 85.

Tjenti deel III — IV, *Ḍaḍang Goela* 299, 285; *Kinanti*: 305, 27, 121; *Midjil*: 99, 38; *Gamboeh*: 40, 32.

Tjenti deel V — VI, *Ḍaḍang Goela*, 10, 184, 136, 20, 20; *Kinanti*: 10, 57, 24, 15, 20, 20, 21, 20, 21; *Midjil*: 10, 70, 20, 109, 19, 26, 22; *Gamboeh*: 19, 10, 19, 20, 24, 21.

Tjenti deel VII — VIII, *Ḍaḍang Goela*: 20, 29, 21, 35, 24, 23, 108, 20; *Kinanti*: 21, 24, 20, 33, 21, 34, 31, 36; *Midjil*: 39, 40, 18, 43; *Gamboeh*: 24, 19, 36, 20, 24.
Zie *Pratélan Kaw.* Boekoe-boekoe Museum II, bl. 322 e. vl.

5. De stijl in de Tjēṭini is eveneens: „oekara tjatoer” en dit neemt elken twijfel weg, dat het niet van dezelfde hand zou zijn als Pranatjitra.

De Tjēṭini is volgens de Serat Saridin alias Winter's Jav. Zamenspr. deel I door R. Ng. Rangasoetrasna geschreven (zie Par. 2) een van de schrijvers van den Kroonprins Soenan Soegih, de latere P.B.V. Aangezien volgens de hss., het Pranatji-

tra gedicht vervaardigd is tijdens het kroonprinsschap van P. B. V, zoo zouden we willen veronderstellen, dat de redacteur van onze Pranatjitra dezelfde is als die van de Tjēṭini, R. Ng. Rangasoetrasna.

Of deze veronderstelling waarheid bevat, is nog de vraag; hiertoe is noodzakelijk een nader onderzoek op Sala zelf, door navraag te doen bij verschillende oude menschen en Javanici, die er gelukkig nog zijn.

EEN EXPERIMENT IN DE MADOEREESCHE SCHOLEN.

Wordt een sluitletter van een grondwoord als beginletter van een éénlettergepig suffix, zacht uitgesproken, ja of neen?

De eminente Madoereesch-kenner Kiliaan heeft in de inleiding van zijn bekende Madoereesche Spraakkunst een helder licht laten vallen op de verschillende hoofd-dialecten van het Madoereesch op het eiland Madoera, namelijk het West- en het Oost-Madoereesch, en de markante verschillen die daartusschen bestaan. Het eerste omvat twee dialecten: het Pamekasans, waarvan de taal der hoofdplaats Pamekasan, en het Bangkalans, waarvan de taal der hoofdplaats Bangkalan het type vormt. Van het tweede hoofddialect, voornamelijk vertegenwoordigd door de taal der hoofdplaats Soemenep, is het Kangeans als een onderdialect zeer kenmerkend.

Ten slotte komt de heer Kiliaan tot de conclusie, dat het Soemenepsch zich in het algemeen van het West-Madoereesch onderscheidt door het bezit van zuivere, d.i. oorspronkelijke vormen.

Hoogstwaarschijnlijk is het op advies van Kiliaan geweest, dat de Regeering toentertijd besloten heeft middels Staatsblad te bepalen ⁽¹⁾ dat *het Soemenepsch de voertaal moet zijn bij het onderwijs op de Madoereesche scholen.*

Alvorens over te gaan tot het eigenlijke onderwerp moge ik de aandacht der lezers op twee hier onder volgende uit Kiliaan's Spraakkunst geciteerde punten vestigen, omdat men in de practijk, naast de verschillen in woorden, daaraan als kenteeken der dialecten de meeste waarde schijnt toe te kennen, namelijk:

1. dat het Bangkalans in bepaalde actieve werkwoorden zich bedient

van een nasaal prefix, waar het Soemenepsch de voorkeur geeft aan het prefix *a*,

Bangkalansch:		Soemenepsch:
dhäboe'	andhäboe'	adhäboe'
(uittrekken)	(naboe')	
djhälä	andjhälä	adjhälä
(netten	(njälä)	
uitwerpen)		
bhätèk	ambhätèk	abhätèk
(batikken)	(mätèk)	
ghoentèng	angghoen-	aghoentèng
(knippen)	tèng	
	(ngoentèng)	
raksa	angraksa	araksa
(groot	(ngraksa)	
brengen,		
verplegen)		
lampè'	anglampè'	alampè'
(pletten)	(nglampè')	

terwijl in den passieven vorm eerste persoon de beide dialecten de volgende verschillen vertoonen:

Bangkalansch:		Soemenepsch:
tjotjo	entjotjo	ètjotjo bi'
(met een wa-		sèngko'
pen iemand		
steken)		
djhekdjhek	endjhekdjhek	èdjhekdjhek
(vaststampen)		bi' sèngko'
pènta	empènta	èpènta bi'
(vragen)		sèngko'
ghoeghät	engghoeghät ⁽²⁾	èghoeghät
(aanklagen)		bi' sèngko'

1) Staatsblad 1893 No. 128. Art. 6. Voor het onderwijs in de landstaal wordt gevolgd de taal, gebruikelijk op die plaatsen, waar zij geacht wordt het zuiverst gesproken te worden en het meest ontwikkeld te zijn, als:

het Javaansch het Soendaneesch het Maleisch het Madoereesch, volgens de taal, gebruikelijk te Soemenep.

2) De *dak*-vorm in het Javaansch.

2. dat het West-Madoereesch, althans van de hoofdplaatsen Bangkalan en Pamekasan zelve, *doorgaans de sluitletter* van een grondwoord *verzacht*, wanneer ze als beginletter van een éénlettergrepig suffix moet worden uitgesproken, terwijl het Soemenepsch niet alleen de zachte maar vooral de scherpe uitspraak kent: bijv.: ⁽¹⁾

West-Madoer. en Soem.	Soem.:
adhăddhă (komt van adhăt = gewoonte)	= adhătta
tjellebbhă (komt van tjellep = koud)	= tjelleppa
rodjhăghă (komt van rodjhăk = roedjak)	= rodjhăkka
karosaghăn (komt van rosak = beschadigd)	= karosakan
ëgheppoghi (komt van ghep-pok = ontmoeting)	=ëgheppokè

*

Na deze korte uiteenzetting kunnen de vragen worden gesteld: hoe zijn de sedert 1893 verschenen en overal in Madoereesche scholen (dus ook in Madoereesche streken in den Oosthoek) gebruikte boeken (boekjes) ten aanzien van deze twee punten? Houden ze voldoende rekening met het Soemenepsch?

Voor zoover ik op het oogenblik nagaan kan, kan de tweede vraag wel bevestigend worden beantwoord. Ziet men misschien sub 1 niet altijd en niet overal streng doorgevoerd, ten aanzien van sub 2 *kan onvoorwaardelijk* worden gezegd, dat men *steeds dezelfde opvatting* gehuldigd heeft, met name: *de zachte uitspraak*. In dit opstel zal ik het dan ook hebben over sub 2; als voorbeeld moge worden genoemd:

Këtab băboeroeghăn ètembhăngngaghi
door M. Astrotanojo,
Këtab pangadjhârân door Gonggrijp,

¹⁾ Ten overvloedige moge hier worden gewezen op het feit, dat het Madoereesch steeds is geschreven in *fonetische* spelling, zoodat elke letter-verandering altijd gepaard gaat met uitspraakwijziging en omgekeerd.

A. Ws.

Djăidin (bewerkt) door Abdoeldjoemali, in leven Madoereesche Taalonderwijzer aan de Hoofdenschool te Probolinggo,

Băboeroeghăn bettjè' I door C.F. Winter (bewerking van M. Poesposastro),

Băboeroeghăn bettjè' II (bewerking van den bekenden heer Kartosoedirdjo),

Tjarakënan I, II en III door M. Wignjo-amidarmo,

Boekoe bătja'an Madhoeră I, II door M. Kartosoedirdjo (eerste druk),

Tanodhăn I, II en III door M. Moedani (alle schoolboeken).

Verwondering behoeft dit geenszins te baren. Het Soemenepsch toch kent immers naast de scherpe ook *de zachte* uitspraak dier letters! Naar eenheid der uitspraak strevend zal men van zelf de zachte uitspraak prefereeren boven de scherpe. Dat is m.i. zoo voor de hand liggend, zoo logisch, dat nader uitleg geheel overbodig en eventueel verschil van meening hieromtrent geheel uitgesloten moet worden geacht.

Bovendien vindt deze opvatting een niet onbelangrijken steun in het *Madoereesch-Hollandsch Woordenboek* en de *Madoereesche Spraakkunst* I en II van Kiliaan. Kiliaan, die naar wij aannemen, der Regeering heeft aanbevolen om het Soemenepsch op de Madoereesche scholen als voertaal te gebruiken, bezigt in zijn Woordenboek en Spraakkunst, wanneer hij voorbeelden gaf van woordafleidingen enz. ook de „zachte” spelling.

Men hoeft ten slotte de *levende* taal te Soemenep niet al te nauwkeurig op te nemen, om te constateeren, dat die zachte uitspraak inderdaad bestaat, in die mate zelfs dat men sterk geneigd moet zijn die, in tegenstelling met Kiliaans bevinding ter zake, *domineerend* te noemen.

Den luisteraars zal het opvallen, dat die zachte uitspraak duidelijk te hooren is niet alleen bij de hoogere lagen van de samenleving, doch ook bij de overige. Ik geef onmiddellijk toe dat er kampongs in de plattelandstreken aan te wijzen zijn, waar

de scherpe uitspraak overwegend is en wel bij diegenen, die nimmer of weinig uit hun omgeving zijn geweest en daarom weinig in aanraking gekomen met een ander slag van menschen. Zoodat die scherpe uitspraak te beschouwen is als een lokaal-verschijnsel. Het valt echter te betwijfelen of men bij de vorming van een *algemeene* taal afdalen moet tot dergelijke kleine, min of meer in hun middeleeuwschen toestand verkeerende plaatsen, zelfs aangenomen dat juist daar de taal nog het meest in ongeschonden staat verkeert.

Aldus is jaren en jaren die zachte uitspraak geworden de uniforme en gangbare, niet alleen binnen de schoolmuren maar ook daarbuiten in mondeling en schriftelijk verkeer, zoodat *eenheid van uitspraak en schrijfwijze* in dit gedeelte van de taal reeds van ouds bestaat. Critiek hierop of vezet hiertegen was, voor zoover mij bekend, nimmer vernomen.

*

Tot plotseling in 1913 de Madoereesche schoolwereld verrast werd met de verschijning van *Boekoe bätja'an Madhoerä bhäsa Songennep* (Madoereesch leesboek in het Soemenepsch) door R. Abdoerrahman alias Sastrosoebroto, Hulponderwijzer der Inl. school 2e klasse te Djember⁽¹⁾; de heer Kartosoedirdjo, die daarin een voorwoord schreef, wees er op, dat schrijver van het boek een volbloed Soemeneper was⁽²⁾, weshalve vertrouwde de heer Kartosoedirdjo, dat de daarin gebezigde taal ook was: *zuiver* Soemenepsch.

In dit schoolleesboek dan, hetwelk in alle Madoereesche scholen gebruikt wordt, offereerde de heer Sastrosoebroto *uitsluitend de scherpe* uitspraak van de letters in kwestie.

Wat dit beteekent voor de bewoners van drie kwart Madoera niet alleen, maar ook voor een groot deel van Soemenepers zelf, laat zich wel voorstellen. Ter verduide-

lijking hiervan kan misschien de volgende teekening dienen: U luistert naar iemand, die de regels van het beschaafd spreken heel goed blijkt te kennen. Tusschen de overigens aangenaam aandoende woordenmassa hoort U evenwel ineens, hetzij door arge-loosheid des sprekers, hetzij om andere redenen, flitsen zoo iets als *wargi koela pinđah dateng Mambeng sedanten*, of indien de spreker een Hollander is, zoo iets als *het mot maar kommen*, in stede van *wargi koela pinđah dateng Malang sedaja* en *het moet maar komen*. Zie, dezelfde gewaarwording krijgt U bij het hooren van de scherpe uitspraak van de besproken letters, tusschen de overigens gewoon klinkende woorden. Deze „slip” van de tong klinkt als een dissonant, en daarom zal wel niemand het betwisten, dat een dergelijke locale, niet met het algemeen gevoel strookende uitspraak — hoe wel zij in eigen milieu overigens zuiver is — niet aanvaard is geworden als *je* uitspraak. Terwijl niemand kan ontkennen, dat de zachte klank voor Soemenepsche ooren beslist geen vreemd geluid vormt.

Men begripe mij niet verkeerd. Nadrukkelijk verklaar ik in dit verband, dat ik het bovengenoemde boek van R. Sastrosoebroto als schoolleesboek niet wensch te beoordeelen, nog minder te veroordeelen. Ik constateer alleen het feit, dat door het verschijnen van genoemd boek aan het firmament van de schoolwereld na een periode van twintig jaar (1893 — 1913) van zachte uitspraak plotseling uitsluitend de scherpe zichtbaar werd. Wel wensch ik hierbij aan te teekenen, dat die verschijning niet voorafgegaan is door de zoo noodige en bij zulk een gelegenheid beslist niet overbodige uiteenzetting, waarom tot die verandering moest worden overgegaan. Misschien kom ik straks hierop terug. Deze afwezigheid van urgentieverklaring is oorzaak, dat de invoering

1) Mocht dit onjuist blijken, d. w. z. mocht blijken dat dit niet het *eerste* schoolboek van dien aard is, houd ik me gaarne aanbevolen voor de ontvangst van betere gegevens ter zake.

2) Inderdaad waren de schrijvers of bewerkers van Madoereesche schoolboeken tot dusver geen Soemenepers, ja eenige daarvan zelfs geen Madoereezen van afkomst.
A. Ws.

van die scherpe uitspraak met de totale uitschakeling van de zachte het karakter draagt van een experiment. Nader zal den lezer blijken, dat dit experiment gevolgd is door een tweede.

De verschijning van het boek deed bij velen vooral in onderwijzerskringen in één slag de overtuiging postvatten, dat de Regeering de tot dusver reeds twintig jaar lang gevolgde zachte uitspraak (dier letters) wenschte te wijzigen. Immers, men wist dat het boekje een Regeeringsuitgaaf was, welke alvorens het licht te zien in den regel voor examinatie van taal en inhoud de Onderwijs-inspectie en het Departement van O. en E. moest hebben gepasseerd. Bovendien, men had het slechts te gebruiken.

*

De verandering is echter te sterk en te vlug in haar werk gegaan om geen reactie te wekken. Althans het heeft er alle schijn van dat de bekende heer Wirjowijoto, toentertijd Madoereesche Taalonderwijzer aan de Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Probolinggo, een ware verwarring in het gebruik van de voertaal voorzag. Instinctmatig voelde hij, dat de idee van de scherpe uitspraak, zooals die werd gebezigd door den heer Sastrosuebrototo, bij minstens drie kwart der Madoereezers niet in goede aarde zou vallen. Doch daarbij meende hij bescheidenlijk niet aan het gevolgde systeem van het eenmaal door de Regeering goedgekeurd boek van den heer Sastrosuebrototo te moeten tornen. Hij zocht daarom naar een compromis.

In 1916 verscheen althans van zijn hand: *Bhābhāṇḍhingan panganghoejjā ter-ater bhāsa Madhoerā bārā' sareng Somennep* (Vergelijking van het gebruik van voorvoegsels ⁽¹⁾ volgens het West- en Oost-Madoereesch) (Depôt van Leermiddelen 1916), waarin de compromis-gedachte

werd uitgewerkt. In het kort komt deze hierop neer:

De grondwoorden worden naar de klank van hun laatste lettergreep verdeeld in twee groepen, nl. die met scherpe uitspraak: de *a-*, *è-*, *o-*klank en die met zachte: de *ā-*, *i-*, *oe-*klank. Voorts ging de heer Wirjowijoto evenals de heer Sastrosuebrototo uit van de gedachte, dat het West-Madoereesch uitsluitend de zachte, en Oost-Madoereesch (in afwijking van Kiliaan en de levende taal) uitsluitend de scherpe uitspraak kende. Voorbeeld van scherpe uitspraak aldus de heer Wirjowijoto:

West-Madoereesch: Oost-Madoereesch:

a.	sèpat, richtlijn (richtlood)
+ è njèpa-dhi (zachte uitspraak)	njèpa-tè
(scherpe uitspraak).
è.	sèksèk, in stukjes snijden,
+ è njèksè-ghi	njèksè - kè
o.	porop, ruilen, + è moro-bhi	moro - pè
e.	solet, aansteken, + è njoled
-dhi
kotjek, fijn wrijven van
roedjak of specerij, + è
ngotjeg - ghi
tangkep, gevangen nemen,
+ è nangkeb-bhi | njolet - tè

ngotjek-kè

nangkep-pè |

Voorzichtig als wilde hij voorkomen dat iemand zich te kort gedaan voelde in de liefde voor zijn dialect, stelde de heer Wirjowijoto vooraf vast, dat zoowel de West- als de Oost-Madoerees zijn eigen wijze van uitspraak als de juiste beschouwt. Voor schoolonderwijs echter meent de heer Wirjowijoto in dit geval de Oost-Madoereesche uitspraak te moeten aanbevelen, omdat de klank van het laatste lettergreep van het grondwoord van dezelfde soort is als die van het achtervoegsel.

Voorbeeld van zachte klanken:

¹⁾ Het boekje behandelt ook het gebruik van achtervoegsels. A. Ws.

West-Madoereesch:	Oost-Madoereesch:
ä. tombhāk, piek, + è nom- bhā - ghi (zachte)	nombhā - kè (scherpe)
i. sambhit, antwoord, + è njambhi - dhi	njambhi - tè
oe. sangghoep, belofte, + è njangghoe - bhi	njangghoe-pè
e. { ghoebhēk, ei of deeg roe- ren, + è ghoebhēg - ghi bhetbhet, omwikkeldoek of -touw, + è èbhetbhed - dhi sarghep, plotseling en snel vangen van prooi, + è njargheb - bhi	{ ghoebhēk-kè èbhetbhet-tè njarghep-pè

Uitgaande van dezelfde-soort-klank-idee verdient in dit geval — aldus de heer Wirjowijoto — de West-Madoereesche uitspraak de voorkeur, zooals tot dusver ook reeds gebruikelijk is.

Aldus op die basis voortbouwende geeft de heer Wirjowijoto bij allerlei woordafleidingen nu eens aan de scherpe uitspraak, dan weer aan de zachte de voorkeur.

*

Men ziet dat de heer Wirjowijoto de beide uitspraken als gelijk en gelijkwaardig blijkt te beschouwen, zoo dat het verwisselen daarvan hem toescheen van geen andere beteekenis te zijn dan b.v. het verwisselen van 4 met 2×2 . De heer Wirjowijoto hecht aan die verschillende uitspraak dus uitsluitend *begripswaarde*, terwijl het *gevoelselement*, dat daarin verscho- len ligt, *geheel geëlimineerd* wordt. De verzachte uitspraak klinkt echter in onze ooren welluidender en vloeiender, terwijl de scherpe naar iets ongekuischts riekt.

Sedert dien vindt de compromis-idee evenals de idee van den heer Sastrosoebro-

to in zijn tijd natuurlijk ook haar weg tot allerhande schoolboeken en boekjes.

Ook hier valt te betreuren, dat de heer Wirjowijoto de zoo zeer gewenschte uiteenzetting, waarmede de noodzakelijkheid van een compromis genoegzaam werd aangetoond en de wijze van compromis aan-nemelijk werd gemaakt, niet heeft gegeven. Men tast dienaangaande in het duister ¹⁾. Deze compromis-idee nu draagt m.i. daar-door ook het karakter van een experiment, i.c. een tweede experiment. Ook in zijn uitvoeriger *Elmo bhāsa Madhoerā* I (Spraa-kunst) heb ik tevergeefs naar een uiteen-zetting over deze zaak gezocht. Evenmin is het mij gelukt eenige rechtvaardiging of verdediging te ontdekken van de in 1913 door den heer Sastrosoebroto voorgestane scherpe uitspraak. Als gezegd nam de heer Wirjowijoto haar zonder meer over om als grondslag te dienen van zijn compro-mis-gedachte.

Ik stel er prijs op hierbij andermaal te verklaren, dat ik mij niet het recht aan-matig mij tegenover het boekje van den heer Wirjowijoto noch tegenover dat van den heer Sastrosoebroto veroordeelend uit te spreken. Ik blijf nog immer slechts bij het constateeren van *ups and downs* van de uitspraak der letters in kwestie.

Deze experimenten zijn helaas geen bloote spellingskwestie als wellicht de vereenvoudigde spelling in de Nederland-sche taal; ze snijden dieper, omdat ze ge-paard gaan met klankverandering; ze raken de welluidend- en de schoonheid van de taal; hetzij mij vergund hieronder te laten volgen een zang, deel uitmakende van de zeer geliefde kinderspelen in den vooravond als de maan haar helder schijnsel kwistig over onze erven verspreidt; ze is geen nieuw gefabriceerd iets, doch reeds van ouds bekend en levend in den volksmond van Soemenep²⁾. Ze is een deel geworden van het volksleven. Ze luidt aldus:

1) Men wordt door den heer Wirjowijoto verwezen naar *Taman Pengadjar* 15 December 1911 No. 5, pag. 163. Helaas zijn mijn pogingen om inzage van dit exem-plaar van *Taman Pengadjar* te krijgen vergeefs geweest,

ook bij het Batav. Genootschap van K. en W.

2) Ook aangehaald door den heer Wirjowijoto in zijn *Elmo bhāsa Madhoerā* I. A. Ws.

Tjóng-kóntjóng kóntjé,
 kóntjéna ló-ólóan,
 sabhānjon sakéténg,
 na'-kana' markóng-markóng,
 bābā'anna kapóng-kapóng,
 ngèk-serngèghān rôt-sóródhān,
 pangantan tao abādjāng,
 abādjānga kēta' - kèdhoeng,
 oendhoerrāghi djhāng bābā'ān.

Past men nu daarop de Sastrosuebrotodan wel de compromis-uitspraak dan zal het — naar ik hoop — den lezer niet onduidelijk zijn, dat ngèk-serngèkan en rôt-sórótan tusschen de lieflijke klanken in door de betrokkenen beslist als dissonant gehoord en gevoeld worden; het geheele stuk is daardoor meteen wreed ontwricht; het is niet meer de oude geliefde zang, die het oor en gemoed streelt.

*

Intusschen hebben de experimenten bijna twintig jaren geduurd. Het komt mij voor, dat het nu wel tijd is eens een balans op te maken in hoeverre het voordeel dan wel nadeel heeft te boeken, om daarna de practische vraag te beantwoorden: voortgaan of terug naar het oude?

Het is hierop, dat ik de vrijheid neem de aandacht van de autoriteiten te vestigen. Het hoeft zeker niet gezegd te worden dat èn de heer Sastrosuebrotó èn de heer Wirjowijoto in deze handelden in de overtuiging ieder op zijn wijze de taal een dienst te bewijzen, iets dat beslist appreciatie verdient en waarvoor men dankbaar moet zijn.

Edoch de taal is evenals elk ander menschelijk organisme iets levends; elk hersenmaaksel ten opzichte van een taal valt uiteraard te beschouwen als een experiment; men kan er niet bij voorbaat afwijzend of goedkeurend tegenover staan. Men heeft in langeren of korteren tijd nauwlettend gade te slaan, hoe de levende taal er op reageert. Wat baat het of men een taal op papier kneedt of regelt, als de levende taal in haar ontwikkeling een eigen weg volgt, zich niet ontvankelijk toont voor de theoretische vorming en regeling, doch er rustig langs heen glijdt?

Mede is het naar m.b.m. urgent — nu meer dan ooit — dat door de Regeering gegeven worde een duidelijke interpretatie van wat men heeft te verstaan onder het in Stbl. 1893 No. 128 voorkomende passage: *de taal gebruikelijk te Soemenep*. Zoo lang dit nog niet het geval is, zal een ieder op zijn wijze het doen: de een soepel, tot op zekere hoogte welwillend tegenover al wat volgens zijn meening niet Soemenepsch is; de ander fanatiek, alles zonder pardon weerend, wat in zijn lexicon en grammatica niet als Soemenepsch is aangemerkt. De toestanden zijn nu anders geworden. Kon men toentertijd heel moeilijk van wege de zeer primitieve verkeersmiddelen zijn geboorteplaats verlaten, nu kan men dit sedert jaren dank zij de stoomtramverbindingen, heel wat gemakkelijker doen; in nog meerdere mate is dit het geval nu autobussen dagelijks in de geheele lengte langs de Zuid- en Noordkust van het eiland Madoera snorren, van West naar Oost en van Oost naar West, met betrekkelijk laag tarief. Bleef men dus toentertijd aangewezen uitsluitend op medebewoners van de eigen beperkte woonplaats, nu wordt de bevolking van het geheele eiland, om het eens een beetje overdreven uit te drukken, door elkaar geschud. Dat dit op de levende taal niet zonder invloed is, behoeft nauwelijks betoog.

Nog in een ander opzicht ziet men een geregelde beweging van het volk, namelijk van Madoera naar den Overwal. Madoera gaf en geeft zijn bevolking niet voldoende voedsel en inkomen. Om het tekort aan te vullen trekt het volk op gezette tijden van het jaar naar Oost-Java, om koelie-arbeid te verrichten; dat is voor haar een levenskwestie. Na een korteren of langeren tijd komt het weer op het eiland terug, om na een poos den trek weer te beginnen. Aldus blijft de beweging in een cirkel ronddraaien van oudsher, tot op dit oogenblik, in de toekomst, en voor hoe lang nog? Aan dien trek neemt voornamelijk het onontwikkelde gedeelte van het volk deel; daarnaast,

natuurlijk in kleiner omvang, kleinhandelen. Plaatsing van onderwijzers uit Madoera van Gouvernementswege in den Oosthoek is sedert jaren, vooral na de uitbreiding van het aantal Inl. scholen 2e klasse en volksscholen aldaar, regel. In den laatsten tijd sinds de instelling van de Provincie Oost-Java zijn ook B.B. ambtenaren (Indonesische) op het eiland onderhevig aan overplaatsingen naar het overige gedeelte van de provincie op den Overwal en omgekeerd. Met den tijd zal dit proces eer toe- dan afnemen in intensiteit.

In dit licht beschouwd is de vraag wat men onder „de taal gebruikelijk te Soemenep” heeft te verstaan om als basis van een *algemeen beschaafd Madoereesch* te dienen, actueel geworden. Voorts eischt een andere vraag ook beantwoording, nl. zal bij de cultiveering of vooruitbrenging van het Madoereesch de taal van het eiland alleen den boventoon voeren, of moet die van den Overwal ook medespreken? Deze ontwikkelt zich weliswaar niet steeds parallel met het Madoereesch van het eiland, doch ze wint er allengs veld, zoodat ze nu reeds een uitgebreid grondgebied bestrijkt.

Zie, deze en dergelijke in den loop van het betoog opgesomde vragen laten zich niet gemakkelijk beantwoorden. Ze vormen samen een probleem, een probleem, dat op een bekwaam en Europeesch gevormd taalgeleerde wacht.

Ik hoop, dat de Regeering in het bovenstaande een aanleiding zou kunnen vinden om een harer Oriëntalisten, waarover Zij nu beschikt, met een studieopdracht naar Madoera te zenden om de materie

van alle kanten in beschouwing te nemen en de vraag te beantwoorden: langs welken weg is het Madoereesch het best te ontwikkelen, zoo dat het alle elementen van een beschaafde taal in zich dragend het levende en algemeene verkeersmiddel wordt zoowel binnen als buiten de schoolmuren, schriftelijk en mondeling.

Daarnaast kan de Oriëntalist belast worden met een tweede even belangrijke arbeid, nl. het herzien en aanvullen van het Madoereesch-Hollandsch Woordenboek van Kiliaan (gedrukt in 1904) waaraan op dit oogenblik ook een dringende behoefte bestaat. Men zou bij dien arbeid eens in overweging kunnen nemen of het in verband met de verspreiding niet doelmatiger zou zijn naast een Madoereesch-Hollandsch en Hollandsch-Madoereesch een Madoereesch-Madoereesch woordenboek met Latijnsche karakters, in handig formaat uit te geven. Voor zoo ver mij bekend komt het woordenboek van Kiliaan, hoe verdienstelijk het op zich zelf ook is, èn door zijn taal èn door zijn prijs, slechts in handen van een heel beperkten kring van menschen. Ten slotte kan de Oriëntalist ook worden belast met het onderzoek van eventueele nevenkwesties.

Waar de Regeering thans eenige van haar Oriëntalisten op verschillende plaatsen in Indonesië op post gezet heeft om plaatselijke talen in studie te nemen, vlei ik mij met de hoop dat Zij ten opzichte van de Madoereesche taal dezelfde intense belangstelling toont, vooral nu eenige vragen nijpend op antwoord wachten.

R. AHMAD WONGSOSEWOJO.

HET VERBRANDINGSFEEST BIJ DE KALANGS

door

DARMASARAJA.

Van ouds hebben bestudeerders der wetenschap veel aandacht geschonken aan de studie van verschillende zeden en gewoonten. Deze studie heeft het voordeel, dat men kundig wordt en niet vreemd staat tegenover de een of andere gebeurtenis, die met de zeden en gewoonten samenhangt, mocht men ze toevallig aantreffen.

Hier zou ik melding willen maken van een soort verbrandingsfeest, dat de Kalangs plegen te vieren. Met Kalangs worden hier niet bedoeld: de „abdidalem Kalangs” (van de Kraton), maar de particuliere Kalangs, die veelal op Kotagedé, Djokjakarta, en elders wonen. Deze menschen hebben een zekere gewoonte, het z.g. „ngobong” (verbranden).

De Kalangs zijn in twee categoriën te verdeelen: de „Kalangs brèt” en „Kalangs Kamplong”. Het zijn speciaal de menschen van de laatste groep, die de gewoonte van het verbrandingsfeest hebben, waarom ze dikwijls ook „Kalangs Obong” genoemd worden.

Men vertelt, dat de Kalangs in vroeger tijd dienaren waren van den Koning van Mataram; ze waren houtbewerkers, die groote kundigheid bezaten en heel goed konden klimmen, evenals de tegenwoordige Kalangs nog. — De Kalangs leven welvarend, de vriendschapsband onder deze menschengroep onderling is prijzenswaardig, hun wederzijdsche behulpzaamheid is benijdenswaardig. Wanneer één van hen toevallig in moeilijkheden verkeert, dan komen de familieleden gezamenlijk om hem te helpen zoover hun krachten het toelaten, totdat de ongelukkige het weer te boven komt. Vandaar ook, dat de Kalangs over het algemeen welgesteld zijn, gelukkig en vredig leven.

Wanneer onder de Kalangs-Obong, of wel Kalangs Kamplong iemand sterft,

wordt zijn lijk op dezelfde wijze behandeld als bij de gewone Islam-Javanen, en zoo ook de daarbij behorende slametans gehouden, vanaf de „soertanah” (slametan op den sterfdag), tot en met het offerfeest op den duizendsten dag. Men heeft echter nog een gewoonte er bij en wel het verbrandingsfeest, dat samenvalt met de slametan op den duizendsten dag.

Dit verbrandingsfeest ziet er ongeveer als volgt uit:

De kinderen of familieleden van den gestorvene, die de slametan op den duizendsten dag na den sterfdag houden, laten een karbouw slachten. Van het geslacht dier worden de ingewanden en al het vleesch weggehaald, zoodat alleen het skelet, de kop en de pooten met de hoeven overblijven. Dit skelet nu wordt in het midden van het (binnen)huis geplaatst, zoodat het er uit ziet als een op den grond liggende karbouw. Van het vleesch worden de gerechten bereid voor de slametan en voor het onthaal van de uitgenoodigde gasten.

Op dien zelfden morgen doet een doekoen, die de zeden der Kalangs heel goed kent, iets, dat als een noodzakelijk vereischte wordt beschouwd: hij verkoopt rijstpap (djenang lemoe). De bloedverwanten van den gestorvene komen nu de pap koopen, met verschillende soorten van geld; het bedrag ervan wordt geheel aan hun bereidwilligheid overgelaten. Ze zeggen dat ze „Kakoe”-rijst (stijf-rijst) koopen om aan den gestorvene mee te geven, voor wien de slametan wordt gehouden. Al het ontvangen geld wordt in een aarden bak gedaan, die met water en allerhande bloemen is gevuld.

Des avonds is de pendapa vol genoodigden, evenals op groote feesten, en ze doen zich te goed aan de heerlijke gerech-

ten. In het bijgebouw zit men de tahlil (verheerlijking van Allah) te reciteeren, zooals het gewoonlijk bij de Islam-Javanen geschiedt. Het gaat er rumoerig toe.

Op dat oogenblik is de deur van het (binnen)huis gesloten; daarin zitten alleen de naaste bloedverwanten van den gestorvene. Het karbouwskelet ligt op het midden van den vloer, met offers, volledig en van alle soorten, die op een bale-bale worden geplaatst rechts van het skelet.

Deze offers dienen eigenlijk niet voor de geslachte karbouw, maar voor een pop, de z.g. „poespa”, die gemaakt is van „weroe”-hout, $\frac{1}{2}$ meter lang en 20 cm breed. Dit plankje van weroe-hout is zoodanig bewerkt, dat het gelijkt op de beeltenis van iemand met gekruiste armen, en wordt van kleedingstukken voorzien. Men beschouwt het als het portret van den gestorvene en het is voor deze pop, dat er offers worden klaargezet. Deze poespa wordt te midden van al de offers op de bale-bale gelegd.

Wanneer de menschen, die de tahlil reciteeren, klaar zijn, begint men aan het eigenlijke verbrandingsfeest. De pop wordt in het (binnen)huis rondgedragen om het karbouwskelet heen. Dit gebeurt gedurende den nacht drie keeren: de eerste keer om 12 uur middernacht, de tweede keer om half twee, de derde keer ongeveer om half drie (vóór het ochtendlicht). Het rondragen van de poespa geschiedt op deze wijze:

De aangewezen personen, die de poespa moeten dragen zijn de drie zoons van den gestorvene. Wanneer deze ontbreken, of niet voltallig zijn, dan kan men ze vervangen door de naaste bloedverwanten. Zijn er meer dan drie zoons, dan moeten de anderen in den rondgang meeloopen. — De eerste zoon draagt de poespa in zijn armen, de tweede zoon maakt muziek door met een beitel op een bijl te slaan, waardoor een rinkelend geluid ontstaat. De derde leidt een eend aan een touw gebonden, die natuurlijk voortdurend kwaakt. Dit eendengekwaak, gepaard met de muziek

van beitel en bijl, is een rumoer van belang. Bij den rondgang wordt de poespa telkens voor een poosje op den rug van het karbouwskelet geplaatst. Gedurende al dien tijd brandt de doekoen wierook, die lustig walmt, terwijl hij mantras reciteert en gebeden opzegt voor het heil van den overledene en dat van de achterblijvenden. De muzikmaker slaat voortdurend met zijn beitel op de bijl.

Wanneer de laatste rondgang, de derde keer dus, is gedaan, wordt de deur van het huis opengemaakt. Tegelijkertijd staan de in de pendapa aanwezige gasten op, om de poespa eerbied te bewijzen, die door den oudsten zoon naar buiten gedragen wordt. Vervolgens gaat de groep naar de rivier, omstuwd door al de gasten. De stoet gaat langzaam vooruit, wel een bewijs, dat al de menschen deze gewoonte nog als heilig beschouwen.

Aan den rivierkant, waar de poespa verbrand zal worden, is alles in gereedheid gebracht. Op een goedgekozen plaats is een miniatuurhuisje opgericht, zoo groot als een hutje. Dit huisje ziet er liefelijk uit, kunstig vervaardigd, mooi versierd, voorzien van alle huiselijke benodigdheden, en lekkere spijzen zijn daarin ten offer gezet, en wel die spijzen, waarvan de gestorvene veel heeft gehouden.

Wanneer de stoet daar aangekomen is, wordt de poespa geplaatst in het midden van het huisje, waarin een sierlijk opgemakt bed klaar staat met bultzak en al. Nadat men gereed is met het rangschikken, gaat de doekoen vóór het huisje staan, terwijl hij mantras reciteert en met gesloten oogen mediteert. Is hij daarmee klaar, dan geeft hij last om het huisje in brand te steken. Daarop gaan al de bloedverwanten aan het werk, het huisje wordt in brand gestoken, de vlammen stijgen op. De oudere familieleden zorgen voor de poespa, ze hebben stokken bij zich, waarmee ze zorgen, dat de poespa goed ligt en opbrandt. Want brandt de poespa niet goed, dan is dit een voortteeken, dat de familie een ongeluk zal overkomen. Als daarentegen de

poespa goedgelegen is en opbrandt, dan beteekent dit voor de familie geluk en voorspoed.

Al dien tijd staan de familieleden te turen naar de poespa, om te zien hoe ze brandt. Ziet één van hen reeds blauwachtig-roode vlammen, dan zegt hij terstond: „Tot zoover, tot zoover maar”. Tegelijkertijd staken de menschen, die voor de poespa zorg dragen, hun werk, en laten de stokken in de steek. De verbranding is dan geëindigd.

Die blauwachtig-roode vlammen van de poespa zijn een voorteken, dat de familieleden gelukkig zullen leven, welvarend en zonder gebrek te lijden. Indien zulke vlammen niet te zien zijn, dan beteekent dat voor de familie ongeluk en tegenspoed. Aldus is het geloof der Kalangs.

Hoe wordt de asch dan verder behandeld, wordt ze in een tjandi bijgezet, of in zee geworpen evenals bij de Boedisten (Oud-javanen)? Zooals het bij de Kalangs geschiedt, lijkt het mij toe, dat hierin nog overblijfselen te vinden zijn van den Oud-javaanschen eeredienst: de asch van de poespa wordt namelijk in zee (of rivier) geworpen, het z.g. nglaboeh.

Het geschiedt echter op een eenigszins andere manier dan bij de Boedisten (Oud-javanen?), en wel als volgt:

De pot met water en bloemen, waarin al het geld, de opbrengst van bovenbeschreven verkoop van pap door de doekoen, wordt bewaard, wordt nu naast de verbrandingsplaats van de poespa gezet. Onder het uitspreken van mantras doet de doekoen de asch van den poespa in dien aarden pot. Al de aanwezigen staan op om eerbied te bewijzen en te mediteeren. Weer houdt de doekoen gedachteconcentratie.

Vervolgens wordt de pot met bloemen, water en asch erin, in het midden van de kali geledigd. Daar nu daarin veel geldstukken zitten, gaan de kinderen die lang daarop hebben staan wachten, er op af, ze springen in de rivier en doen hun best om ze te bemachtigen, en duiken en duiken, en nemen de geldstukken van elkan- der af. Het gaat er jolig en rumoerig toe. De slimsten kunnen veel buit ophalen. Wanneer er geen geldstukken meer te halen zijn, gaan ze weer aan wal en is het verbrandingsfeest afgelopen.

Dit verbrandingsfeest, zooals boven is beschreven, zou men zonder bepaald te gissen, een overblijfsel kunnen noemen van de zeden en gewoonten van Boedisten-Javanen, aangezien het geen markant verschil vertoont met dat der volkeren, die de oude godsdienst nog aanhangen, zooals de Baliërs en Dajaks in de bergen van Midden-Borneo. Bepaald verschil ligt hierin, dat bij de lijkverbranding bij de Baliërs en de Dajaks de echte lijken, bij de Kalangs echter een houten poespa verbrand wordt. Maar in de gang van zaken komen ze geheel met elkaar overeen.

Men zou kunnen gissen, dat bij de Kalangs in oude tijden ook echte lijken worden verbrand. Bij de komst van de Islam op Java, werden de oude gebruiken verdrongen door de Islamitische. Maar omdat de Kalangs, die het gebruik van de echte lijkverbranding nog hadden, vast in hun geloof waren, hebben ze wellicht niet van hun gewoonten kunnen afscheid nemen. Om echter tegemoet te komen aan de Islamitische wetten, worden thans geen echte lijken meer verbrand, maar houten poppen.

(Vertaald door Soehardho.)

MEMOIRES VAN PANGERAN HARIJO NATAHAMI-PRADJA, REGENT VAN KENDAL.

Van Raden Mas Ario Koesoemonegoro, den Wedono van Grogol (Demak) kreeg ik ter inzage de memoires van zijn grootvader.

Het woord „memoires” is hier misschien wat te hoogdravend. Desniettemin zijn het geschreven herinneringen.

In zoovele Javaansche families komen dergelijke geschriften voor, die zoo'n interessanten kijk geven op het gezichtspunt, waaronder de Javanen zelf verschillende aangelegenheden in hun tijd hebben bekeken.

Ik kreeg de gelegenheid dit transcript hiervan voor Djawa te bestemmen.

Moge deze publicatie een aansporing zijn voor de talloze Javanen, die nog zoovele interessante familiepapieren bezitten, om hun kasten eens na te kijken en tot de publicatie van dergelijke geschriften over te gaan.

Ik behoef hen hier niet te noemen, maar ik weet, dat vele regenten vroeger na hun pensionneering hun herinneringen op schrift stelden voor hun kinderen en kleinkinderen.

Het origineel van dit geschrift is in het bezit van R. M. A. Koesoemonegoro.

De Hollandsche namen gaven wel eenige aanleiding tot moeilijkheden.

Waar ik ze als noot verbeterde zijn het slechts vermoedens, welke ik gaarne voor beter geef.

Waar ze met zekerheid konden worden vermeld, nam ik deze namen en titels in den juisten spelling in den tekst over.

Namen, welke ik niet kon ontcijferen, liet ik in de eigenaardige spelling staan.

Bojolali, 15 September 1931.

A. W. P. Holwerda.

Pènget toer minangka lan tjarita dateng poetra wajah, menggah lelampahanipoen Radén Pandji Reksasapoetra, awit magang sahingga djoemeneng Boepati Kendal, Semarang ngantos tampi gandjaran nama Pangéran Harija Natahamipradja.

Wiwit nalika tanggal 10 Maart 1833 magang in Kangdjeng Toewan Resident Kediri Dirdonker¹⁾, sarta ladjeng kakarsakaken dèrèk sinaoe njerat in kantor, sareng woelan Augustus toenggil taoen Kangdjeng Toewan Resident Dirdonker kaendoer sarta tampi wachtgeld tindak dateng Betawi.

Koela soemedja ngiring, boten pareng, dawoeh: „Ing sarèhning ing Betawi soesah sarta ingsoen doeroeng tamtoe manggon ing ngendi, nanging sira ingsoen pasrahaké marang Toewan Resident anjar, oetawa ingsoen pasrahaké marang Toewan Secretaris Fisser soepaja lestari gonira magang in kantor, bésoek jèn ingsoen wis ngasta pagawéjan sira noesoela”.

Nalika poenika Kangdjeng Toewan Fisser Secretaris oegi tjaoes.

Ladjeng Toewan Fisser dawoeh: „Sira adja tjilik atinira, sira magang marang ingsoen krana pada oega penggawéjan ing kantor, ingsoen kang ngoewasani”.

Lestari koela magang ing Kangdjeng Toewan Fisser, bakda kantor sowan ngladosi, penganggepi poen sahé sarta kapertjados.

Sareng taoen 1835 koela kaparingan pendamelan dados Djoeroeserat kantor tampi gadjih sawoelan 30 roepijah, nanging taksih ngladosi boten éwah, sarta koela tindakan oegi dèdèrèk.

Antawis 2 taoen ing salebetipoen taoen 1837 Kangdjeng Toewan Secretaris Fisser kapindah djoemeneng Secretaris Soerapringga.

1) Dirk Donker.

Saking katresnan koela sarta boten saged pisah, pramila koela njoewoen lèrèh saking pendamelan Djoeroeserat sarta dèrèkaken dateng in Soerapringga, oegi ladjeng dèrèk, njerat ing kantor, sabèn woelan tampi arta pitoeloengan 9 roepijah.

Sareng tanggal 9 woelan Juni 1837 ra-woehipoen Kangdjeng Toewan wajah Radja ing Nederland nama Zijne Koninklijk Hoogheid Prins Frederik Hendrik ra-woeh ing Soerabaja, nalika poenika koela ngiring Kangdjeng Toewan Fisser sarta dèrèk ngladosi dahar ing Karesidenan Simpang.

Ing wektoe poenika ingkang djoemeneng wakil Resident Soerabaja Kangdjeng Toewan Generaal majoor C. J. Riesz.

Bakda dahar koela ladjeng kadawoehan Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Politie Soerabaja Hosmejer, koela kakersakaken ngabdi ing Kangdjeng Toewan Zijne Koninklijk Hoogheid Prins Frederik Hendrik ngantos rambah-rambah anggènipoen dawoeh.

Kangdjeng Toewan Fisser Secretaris, oegi wonten.

Atoer wangsoelan koela: „Kadospoendi sarèhning ing mangké koela sampoen ngabdi Kangdjeng Toewan Fisser. Semanten oegi menawi koela angsal dawoeh saking Kangdjeng Toewan Fisser koela kakersakaken dèrèk inggih sandika”. Kangdjeng Toewan Fisser ladjeng dawoeh: „Ja, sira dèrèka krana Kangdjeng wajah Radja wis djawab soepaja sira ngabdi”.

Koela ladjeng moendjoek sandika: „Jèn makaten koela boten pikadjeng tampi gadjih, ananging samangsa koela wangsoel, sageda pikantoe pendamelan Gouvernement”.

Dawoehipoen Kangdjeng Toewan Hosmejer: „Ja prajoga, mengko akoe moendjoek ing Kangdjeng Toewan Generaal majoor Riesz, wakil Resident Soerabaja, apa kang dadi atoerira”.

Sareng èndjing katimbalan ing ngarsanipoen Kangdjeng Toewan Generaal majoor Riesz sarta Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Hosmejer poenapa déné

Kangdjeng Toewan Fisser oegi sami wonten. Kangdjeng Toewan Hosmejer dawoeh: „Ingsoen woes moendjoek ing Kangdjeng Toewan Generaal majoor Riesz apa kang dadi atoerira”. Kangdjeng Generaal majoor Riesz oegi ngandika: „Ja sira adja soemelang manèh, mengko ingsoen tetoeloeng marang sira lan sira moeng dèrèk ngiring ana ing tanah Djawa bahé, jèn koendoer ing negara Nederland sira bali ing Soerabaja.

Èndjingipoen ladjeng dèrèkaken tindak dalem Kangdjeng wajah Radja dateng Madoera, njaré 2 daloe, dateng Pamekasan njaré sadaloe, dateng Soemenep njaré 2 daloe ladjeng nitih baita kapal lajar teroes dateng Basoeiki njaré sadaloe.

Èndjingipoen mirsani tjandi „Djamoeng” troes ing Prabalingga njaré.

Djam 8 èndjing troes tindak ing Pase-dahan njaré sadaloe.

Èndjingipoen mirsani redi Brama njaré ing pasanggrahan Tengger 2 daloe, koendoer ing Pasedahan njaré sadaloe, èndjingipoen koendoer ing Soerapringga mirsani fabriekz ingkang kamergèn, njaré 3 daloe.

Èndjingipoen tindak mirsani tilas kraton Madjapait, njaré ing pasanggrahan Tawoelan bawah Madjakerta.

Èndjingipoen troes in Kediri njaré sadaloe, èndjing troes dateng Trenggalèk njaré sadaloe.

Èndjing mirsani koeboeripoen Batara Katong ing Panaraga, njaré Madioen sadaloe.

Èndjingipoen mirsani bèntèng Ngawi njaré ing Assistent-Resident Ngawi sadaloe, èndjingipoen troes in Soerakarta njaré 8 dinten, mirsani Karangpandan, Gandasari tjoengkoop njaré 2 daloe ing Kadipaten. Koendoer ing Soerakarta njaré sadaloe, èndjingipoen priksa ing Prambanan njaré in Ngajogja 8 dinten mirsani pasaréjan ing Imagiri, Peken ageng, troes tindak ing Bagelèn njaré sadaloe.

Èndjingipoen mirsani ing Ngajah.

Nalika djaman taksih kadjawèn, jèn wonten tijang dosa pedjah kaoekoem kabanda lawé, dipoen pekek ing panggénan séla kalenggahaken, jèn boten pedjah sadaloe ladjeng kaparingan apoera tanda jén

boten kalepatan. Ing ngrikoe panggénan wana ageng tebih padoesoenan, toer kiwa, kàtah sima oetawi sawer.

Njaré ing Karangbalong sadaloe, mirsani goewa sarangboeroeng, dèrèk Tojadjéné, èndjing troes njaré ing Ngadiredja sadaloe.

Èndjingipoen njaré ing Tjilatjap sadaloe, èndjingipoen tindak ing Bèntèng-mati njaré 2 daloe mirsani poelo Noesakambangan 2 daloe.

Èndjingipoen koendoer mijos Tjilatjap njaré ing Ngadiredja.

Èndjingipoen troes ing Banjoemas njaré 2 daloe, tindak dateng Poerbalingga, èndjingipoen tindak ing Bandjarnegara njaré ing Kaboepatèn sadaloe.

Èndjingipoen mirsani kawah toja panas kang kamergén njaré ing Batoer sadaloe, mirsani tjang damel tèh, mirsani ing Dijèng tilasan Boeda.

Njaré ing Kaboepatèn Wanasaba sadaloe, èndjingipoen troes dateng Magelang, njaré 3 dinten, ing Magelang mirsani Baraboedoer, redi Tidar patilasan Boeda.

Tindak ing Ngasinan njaré 3 dinten, mirsani Tjoeroeg. Èndjingipoen mirsani Bèntèng Ambarawa, Banjoebiroe koendoer ing Semarang njaré 8 dinten.

Tindak dateng Poerwadadi Grobogan njaré 2 dinten, mirsani Koewoe, sarta ameng-ameng njendjata sangsam, koendoer ing Semarang.

Èndjingipoen troes ing Pekalongan njaré sadaloe, èndjing troes ing Tegal njaré sadaloe, troes ing Tjirebon njaré 2 daloe, mirsani taman Batoeradjah.

Èndjing tindak sarta njaré ing Pendjaloe sadaloe. Saking Pendjaloe njaré ing Tasikmalaja sendangkasih, Tjitjoeroepan, sami njaré sadaloe mergi nitih titihan, sarta mirsani tlagaz, kang kemergén troes ing Kaboepatèn njaré ing Garoet sadaloe.

Èndjingipoen troes Tjiandjoer njaré 3 daloe tindak ing Bandjoeng ameng2 njendjata, saking Tjiandjoer njaré ing Bogor Buitenzorg. Antawis 3 woelan wonten ing Buitenzorg tindak dateng Betawi.

Saking Betawi tindak nitih kapal prang lajar nama Bellona dateng Riau njaré

sadaloe, èndjingipoen troes dateng Singapore nanging njaré ing kapal kémawon sadaloe.

Èndjing troes dateng Malaka njaré sadaloe, èndjingipoen troes poelo Pinang, njaré 8 daloe.

Tindak dateng redi Boekit mirsani kebonz tjengkèh, troes dateng Siti-benggala, Kalkota, Bomby, Madras.

Nagari Kalkota ramé, sarta lèpèn ageng, kapal2 saged laboeh ing lèpèn, sarta mirah tedà mirah sandang, ananging pandamelan mirah sanget, koeli kang njamboet damel sadinten moeng 8 doewit, terkadang boten pikantoe pandamelan, margi wonten 2 fabriek kapal kèndel.

Katjarijos kala samanten ing salebetipoen kiwa Kalkota tjang ingkang boten gadah manggèn ing rong siti kang geneng kedoe-doe kadamel rong, kirang langkoeng 8000.

Soesoe lemboe kang dalem sakendil regi 3 doewit, ing sanès-sanèsipoen inggih mirah.

Poengkasan tindak dateng Madras laontan tjètèk, ombak ageng, sampanz ingkang kanggé, papan boten mawi pakoe, amoeng kadjait merang katampar agengipoen sadjempol soekoe, pamoerhipoen jèn petjah saged gèndolan papan, sarta ing Madras koela ningali sangsam woeloe radi tjemeng, singat namoeng satoenggal, roepi lemboe.

Saking negari Madras dateng negari Kaap de Goede Hoop kapal Bellona laboeh ing Tafelberg, antawis 18 dinten tindak dateng fabriek anggoer Konstanja kagoenganipoen Toewan Loosmids. Sonten koendoer ing Kaap de Goede Hoop, éwondéné boten kasebataken, nanging negari Kaap de Goede Hoop kàtah grija ingkang nganggé pantjoeran toja, oetawi ilèn2.

Wit koerma andap2 sampoen sami woh, dalima wohipoen sami kèndi.

Ing negari Kaap de Goede Hoop pinggir saganten nanging paredèn mirah toja.

Mangkat saking Kaap de Goede Hoop tindak ing Santaline¹⁾ mirsani koeboeri-

1) St. Helena.

poen Kangdjeng Napolion Praboe ing Frankrijk.

Daloe njaré ing kapal Bellona kémawon. Wonten Santaline namoeng 2 dinten, troes koendoer ing Negari Nederland, rawoeh ing Palaboehan Niekediop¹⁾, nitih kréta troes kraton Bosch²⁾, tjaos ing Kangdjeng Radja Willem I.

Kang sami ing ngarsa dalem Kangdjeng Toewan Prins van Oranje, inggih poenika poetra dalem ingkang sepoeh; Kangdjeng Radja Willem I, sarta ingkang raka Kangdjeng Toewan Prins Alexander, wondéning ingkang iboe miwah ingkang rama Kangdjeng Toewan Prins Willem, pinoedjoe tindakan ing negari Duitschland.

Sonten koendoer ing kraton 's Gravenhage, antawis 2 dinten ingkang iboe Kangdjeng Ratoe Keiserin, Ana palana³⁾, sarta Kangdjeng Toewan Prins rawoeh saking nagari Duitschland inggih poenika Kangdjeng Radja Willem II. Sigeg.

Toemoenten Kangdjeng Prins van Oranje Nasau sami kang poetra Kangdjeng Toewan Prins Willem, Prins Allexander, Prins Frederik Hendrik tindak ing Pasanggrahan Tilberg panggénanipoen pradjoerit warni², katahipoen pradjoerit soldadoe 42000.

Inkang soldadoe pangagengipoen Kangdjeng Toewan Generaal van Heng, ngantos ngandika datang koela, dangoe angsal saking poendi, katah² pandangoenipoen.

Antawis sawoelan wonten ing Tilberg koendoer ing 's Gravenhage, sarta dalem ing Ser Plit⁴⁾. Sigeg.

Anggèn koela ngabdi sahingga wangsoel datang Negari Djawi sataoen 5 woelan.

Sareng tanggal 12 October 1838 koela mangkat saking 's Gravenhage troes ing Rotterdam, noempak kapal lajar nama Batavia, kapitein Toewan Droom, mangkat saking palaboehan Helepoetsluis satoes idji dinten laboeh ing pelaboehan ing Betawi.

Mondok ing dalemipoen Kangdjeng Toewan Korenkfel, President Rekenkamer ing Betawi, dalem ing Tanahabang, endjingipoen tjaos Kangdjeng Toewan Kang Witjaksana Gouverneur-Generaal de Erns⁵⁾, margi kaleresan odentie, sarta koela njaosaken serat paringipoen Kangdjeng Toewan Z. K. H. Prins Frederik Hendrik, ingkang koela bekta.

Kangdjeng Toewan ingkang Witjaksana Gouverneur-Generaal dawoeh ngandika: „Wis ana sapoeloeh dina iki pandjenengan-ingsoen tanpa lajangé Minister van Koloni kaseboet ing ngendi panggonan kang sira senengi, mengko sira bakal tanpa paga-wéjan Gouvernement”.

Hoendjoek koela: „Noewoen trima kasih sarta kapoendi poenapa ingkang dados kersa dalem, koela dèrèk anglampahi asal koela saged”. Dawoeh malih: „Ikoe ora mengkono, lajang kadi negara Nederland seseboetané ing ngendi panggonan kang sira senengi”.

Ladjeng dawoeh: „Rèhning bésoek pandjenengan-ingsoen karsa koendoer ing Buitenzorg, sira sébaha Toewan Resident Betawi, lajang² kang kadi nagara Nederland tak pasrahaké Toewan Resident, mengko sira matoera ing ngendi panggonan kang sira senengi”. Nalika poenika kang djoemeneng Resident Betawi Kangdjeng Toewan Holwind. Sigeg.

Wasana èndjingipoen koela tjaos ing Kangdjeng Toewan Resident Holwind, dawoehipoen boten sanès sami oegi dawoehipoen Kangdjeng Toewan ingkang Witjaksana Gouverneur-Generaal.

Toemoenten koela gadah hoendjoek: „Jèn andadosaken danganipoen ing panggalihan dalem, ing karésidenan Semarang, Djepara, Rembang, Soerabaja miwah Kediri”. Sigeg.

Sareng antawis dinten, koela tampi serat paringipoen Kangdjeng Toewan Fisser, Secretaris Soerapringga. „Sira balik ing Soera-

1) Nieuwediep.

2) Huis ten Bosch.

3) Anna Paulona.

4) Zorgvliet.

5) De Eerens.

baja". Ingkang djoemeneng Resident ing Soerabaja Kengdjeng Toewan Pittermad¹⁾.

Lestari koela dateng Soerabaja, antawis dinten koela toewi ing Rembang saha tjaos Kangdjeng Toewan Resident, ingkang djoemeneng Toewan Serire²⁾, ing nalika djoemeneng Resident in Tojadjené koela sampoen naté hoeninga pramila anggepi-poen sahé.

Troes dateng Badjanegara ingkang djoemeneng assistent-Resident Kangdjeng Toewan Van der Poel.

Troes dateng Kediri, tjaos dateng Kangdjeng Toewan Resident, ingkang djoemeneng Resident Kangdjeng Toewan Pan te lingen³⁾.

Ing ngrikoe Kangdjeng Toewan Resident kang kaseboet wahoe, sami dawoeh ngandika paring hoeninga pandjenengan dalem oewis tanpa lajang kadi ing Betawi kakersakaken pitoeloeng dateng koela, nanging koela kakersakaken ngabdi ing kantor bawah dalem, sabab jèn boten dadosaken kasoepèn oetawa ingsoen ora bisa te-toeloeng.

Hoendjoek koela: „Kados boten sami kasoepèn jèn pandjenengan dalem karsa paring pitoeloengan, wondèning koela taksih andoegèkaken anggèn koela ngabdi ing Kangdjeng Toewan Fisser, saha ing mangké taksih magang ing kantor Soerapringga". Sigeg.

Antawis 5 sasi laminipoen koela tampi besluit tanggal 29 October 1838 No. 2 kaparingan dados Wadana district Rawipoelo, Kaboepatèn Soerapringga, gadjih f 70.— (pitoeng dasa roepijah) laminipoen 2 taoen 10 woelan.

Tampi besluit tanggal 1 Juni 1841 No. 3 kapindah dados Wadana district Djengala No. 1 ngantos 15 taoen 11 woelan, inggih poenika pandjenenganipoen Kangdjeng Toewan Resident Pietermat 10 ta-hoen séda.

Kagantosan Kangdjeng Toewan De Pe Res⁴⁾, antawis satahoen djoemeneng Edel-

eer ing Betawi, noenten kagentosan ing Kangdjeng Toewan Frederik.

Tampi besluit tanggal 25 Maart 1857 No. 1 kaparingan pangkat dados Boepati Kendal (Semarang) gadjih f 800 (woloeng atoes roepijah), nama Radèn Toemenggoeng Pandji Reksasapoetra, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Poeter, nalika tanggal 29 Mei 1857 nampi padamelan Boepati sarta kasoempah ing masjid Kendal, kang rawoeh Kangdjeng Toewan Resident Poeter, Kangdjeng Toewan Secretaris Si Berg⁵⁾ sarta para Controleur Kendal, Kaliwoengoe, Sélakaton, inggih poenika Toewan Palgpalm, De Vogel Bering miwah para toewan Particulier, prijaji Djawi sadaja. Sigeg.

Tampi besluit tanggal 12 November 1857 No. 5, kalijan nganggé nama Radèn Toemenggoeng Natahamipradja, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Hogendorp.

Besluit tanggal 26 Juli 1865 No. 1 R, kaparingan nama Hadipati, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Ko Chenus⁶⁾.

Nalika poenika pinoedjoe Kangdjeng Toewan Kang Witjaksana Gouverneur-Generaal Seloet van de Bele rawoeh ing Semarang saking mirsani Bèntèng Banjoebiroe kang risak margi lindoe.

Pramila koela katimbangan ing karésidènan, Bodjong tedak saking karéta Kangdjeng Toewan ladjeng ngawé, malebet ing kamar sareng2 Kangdjeng Toewan Resident.

Kangdjeng Toewan ingkang Witjaksana paring asta sarta dawoeh: „Ing mengko sira manira paringi pangkat nama Adipati".

Oendjoek koela noehoen trima kasih kapoendi kahemboen sarta koela moendjoek ing sadangoenipoen koela taksih saged ningali soerja miwah remboelan namtokaken djasad koela ngabdi sarta ngèstokaken dawoehipoen Kangdjeng Gouvernement nagari Nederland. Sigeg.

1) Pietermaat.
2) Serriere.
3) Van Terlingen?

4) De Vries?
5) Sieberg
6) Keuchenius

Nalika tanggal 11 October 1865 Kangdjeng Toewan Resident Ko Chenus rawoeh ing Kendal netepaken nama Adipati.

Kang sami tjaos Controleur Bergsma, Baron, Danes Brouwloewis Kessen. Sigeg.

Besluit tanggal 23 Maart 1877 No. 6 tampi gandjaran medal kentjana, nalika poenika ingkang djoemeneng Resident Kangdjeng Toewan Panderka¹⁾, sareng tanggal 12 Augustus 1877 Kangdjeng Toewan Resident rawoeh ing Kendal sarta Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Kendal Lich Poet²⁾, Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Demak Meyer, miwah Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Salatiga, Ambarawa, Toewan Controleur Syhoff Demak miwah Goperoes³⁾, sarta para toewan² Particulier, prijaji Djawa sadaja.

Besluit tanggal 14 Juni 1881 No. 7 tampi gandjaran songsong koening. Ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Van der Hele, nanging nalika poenika pinoedjoe gerah ngantos andadosaken sédanipoen. Pramila gandjaran songsong djené saweg tanggal 27 Augustus 1881 saweg kaparingaken pinoedjoe rijaja woelan Sijam, ingkang maringaken Toewan Assistent-Resident Kendal Loekardi⁴⁾, kang dèrèk djenengi para Toewan Controleur Ameron, Helling, Adspiran Controleur Maher miwah toewan² Particulier sarta prijaji Djawi lan loerah², sabab kaleresan dinten Rijadi.

Besluit tanggal 20 Maart 1889 No. 21 tampi gandjaran nama „PANGERAN miwah HARIJA”, ingkang djoemeneng Resident Semarang Kangdjeng Toewan Wegener, Assistent-Resident Kendal Kangdjeng Toewan Schulst⁵⁾, pramila nalika tanggal 16 April 1889 Kangdjeng Toewan Resident Semarang rawoeh ing Kendal djenengi netepaken nama PANGERAN sarta Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Schulst lan para Toewan² Particulier sami rawoeh, miwah prijaji Djawi, daloe mawi pista dangsah. Sigeg.

Sarèhning anggalih sampoen lami anglampahi pandamelan Gouvernement, awit taoen 1835 sahingga taoen 1891 étangan sampoen 55 taoen toer poetra djaler namoeng satoenggal inggih poenika Radèn Mas Pandji NATAHAMIDJAJA, Wedana district Singenlor, Semarang ing Broemboeng ing ngrikoe koela gadah atoer ing Kangdjeng Toewan Wegener, Resident Semarang, njoewoen soepados Radèn Pandji NATAHAMIDJAJA goemantos dados Boepati Kendal, sarta njoewoen pènsioen.

Kangdjeng Toewan Resident dawoeh nolak sarta ngowel, margi kagalih taksih kijat. Poenapa déné ingkang sarira taksih djoemeneng Resident Semarang, ananging sanget panggoebel panoehoen koela, nari-mah momong anak kémawon.

Dangoez Kangdjeng Toewan Resident anggalih saking panjoewoen koela, sarta dawoeh soepados njaosi rekès ing Kangdjeng Toewan Besar ingkang Witjaksana Gouverneur Generaal. Pramila ladjeng njaosi rekès tanggal 2 Juli 1891, saking pitoeloenganipoen Kangdjeng Toewan Wegener, Resident Semarang poenapa déné Kangdjeng Toewan Schulst, Assistent-Resident Kendal. Kangdjeng Gouvernement andangani panjoewoen koela kasboet besluit tanggal 25 Augustus 1891 No. 1 panjoewoen koela dipoen lilani sarta kaparingan pènsioen tigang èwoe roepijah ing dalem sataoen. Sarta Radèn Mas Pandji NATAHAMIDJAJA goemantos Boepati Kendal nama Toemenggoeng.

Nalika poenika koela sarta Radèn Ajoe Pangéran Kendal sakelangkoeng soeka bingah déning panjoewoen koela Kangdjeng Gouvernement andjoeroengi, malah Radèn Ajoe Pangéran ngandika ing wingking karsa tindak ing Betawi preloe badé pirsakémawon. Sigeg.

Toemoenten ing dinten Saptoe tanggal 22 Augustus 1891, Radèn Ajoe Pangéran Kendal tindak ing Salatiga toewin njaré ing Semarang sadaloe èndjingipoen troes

1) Van der Kaa.
2) Lichteroet.
3) Couperus.

4) Lucardie.
5) Schultz.

ing Salatiga, koendoer saking Salatiga margi gerah tjantengen daridji djempol miwah meri tengah asta kang kiwa, sahingga djampi Dokter ngantos 13 dinten laminipoen.

Leres ing dinten Djemaat Legi tanggal 4 September 1891 djam $\frac{1}{2}$ 7 soré Radèn Ajoe Pangéran Kendal poepoet ing Pandjenengan, koendoer ing djaman kalangengan, èndjingipoen ing dinten Saptoe kasarèkaken ing Pratawétan, Kaliwoengoe, toenggil lan R. Ajoe Adipati Kendal.

Ing ngrikoe sakalangkoe soesah binggoeng panggalihanipoen nanging taksih nindakaken pandamelan Boepati.

Sareng ing dinten Djemaat kaliwon 13 September 1891 Kangdjeng Toewan Resident rawoeh ing Kendal andjenengi tetepipoen Boepati anjar nama R.M. Toemenggoeng Pandji NATAHAMIDJAJA.

Kang sami dèrèk andjenengi Kangdjeng Toewan Assistent-Resident Kendal, Sekoloes, miwah para Toewan Adspirant Controleur Kendal inggih poenika Toewan van Wijk Krusmon¹⁾, van Dronggelen, van Huls, sarta para toewan Particulier miwah prijaji Djawi sadaja. Sigeg.

1) Kruseman.

MEMOIRES VAN PANGERAN HARJA NATAHAMIPRADJA, REGENT VAN KENDAL TEVENS DIENENDE TOT VERHAAL VOOR ZIJN NAKOMELINGEN ¹⁾.

Den 10den Maart werd ik magang bij den Heer Dirk Donker, resident van Kediri, en kreeg de opdracht om te leeren schrijven. In de maand Augustus van hetzelfde jaar werd de Heer Dirk Donker op wachtgeld gesteld en vertrok naar Batavia, mij ter beschikking stellende van den nieuwen Resident en van den Secretaris den Heer Fisser. De laatste nam mij in dienst en behandelde mij goed.

In 't jaar 1835 kreeg ik mijn aanstelling tot schrijver op een salaris van f 30, maar bleef overigens in privé-dienst van den secretaris. In 1837 werd de heer Fisser overgeplaatst naar Soerapringga. Hij stond mij toe hem derwaarts te volgen en in zijn dienst te blijven, waarvoor ik f 9 's maands kreeg.

Den 9den Juni 1837 arriveerde Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Frederik Hendrik te Soerabaja. Ik vergezelde den Heer Fisser naar 't huis van den Resident van Simpang, waar ik mee hielp bij het opdienen van spijzen en dranken.

Toen was Generaal Majoor C. J. Riesz waarnemend Resident van Soerabaja. De

Heer Hosmeyer, de assistent-resident van politie van Soerabaja, gebood mij om Zijne Koninklijke Hoogheid gedurende zijn tocht over Java te dienen. Ik gaf gehoor aan dat gebod, doch eerst nadat de Heer Fisser daartoe zijn toestemming had gegeven en mij beloofd was, dat ik na afloop van genoemden dienst terug zou mogen keeren en een gouvernementsbetrekking zou krijgen. Alzoo diende ik Zijne Koninklijke Hoogheid gedurende zijn tocht, waarbij de volgende plaatsen en bezienswaardigheden werden aangedaan en bezichtigd:

Madoera; Pamekasan; Soemenep; Ba-soeki; de tjandi Djamoeng; Prabalingga; Pasedahan; den berg Brama; de overblijfselen van de kraton van Madjapahit; Kediri; Trenggalek; de begraafplaats van Batara Katong te Panaraga; Madioen; Ngawi; Soerakarta; Karangpandan; Gandasari; Kadipaten; de tjandi Prambanan; Djokjakarta; de begraafplaats Imagiri; Pasar Gede; Bagelen; Ngajah met een bosch, waarin ter dood veroordeelden gebracht werden om er gebonden een nacht door te brengen en er of den dood te vinden of frank en vrij daar vandaan te gaan zoo ze

1) Verkorte vertaling van dit artikel door Soewignjo.

er 't leven af brachten; Karangbalong met de grotten, waarin zich eetbare vogel-nesten bevonden; Banjoemas; Ngadiredja; Tjilatjap; Bentengmati; Noesakambangan; Poerbalingga; Bandjarnegara; Batoer; de Buddhistische overblijfselen op het Djengplateau; Wanasaba; Magelang; Baraboedoer; Tidar; Ngasinan; Tjoeroeg; de benteng van Ambarawa; Banjoebiroe; Semarang; Poerwadadi Grobogan, waar een jacht op herten werd gehouden; Pekalongan; Tegal; Tjirebon; de taman van Batoeradiah; Pendjaloe; Tasikmalaja; Tji-tjoeroepan; de onderweg gelegen meren; Garoet; Tjiandjoer; Bandoeng, waarbij jacht; Buitenzorg; Batavia.

Van Batavia werd de tocht voortgezet met het oorlogschip de Bellona naar: Riau, Singapore, Malakka, het eiland Pinang, Bengalen, Calcutta, Bombay, Madras.

Calcutta was een drukke en welvarende stad met voor schepen bevaarbare groote rivieren en holen in den grond strekkende tot verblijfplaats voor armen, die geen huizen hadden.

De tocht van Calcutta naar Madras ging over een ondiepe zee met groote golven, waar schuiten voeren gebouwd niet van aan elkaar gespijkerde planken, maar van planken die aan elkaar verbonden werden door middel van touwen ter dikte van een duim en van stroo gemaakt, opdat de menschen bijgeval de schuit uit elkaar sprong, zich daaraan konden vasthouden. Te Madras zag ik herten met een zwartachtige kleur en een hoorn, gelijkende op een koe. Van Madras werd koers gezet naar Kaap de Goede Hoop. Kaapstad met de water-reservoirs en geleidingen, de wijn-fabriek Konstania van Loosmids werden bezocht.

Van Kaap de Goede Hoop ging de reis verder naar St. Helena, waar 't graf van Keizer Napoleon van Frankrijk werd bezichtigd; en verder naar de haven van Nieuwediep. Van hier ging de Prins per rijtuig naar het Huis ten Bosch om zijn opwachting te maken bij Koning Willem I. Op het paleis van den Kroonprins waren

aanwezig: Koning Willem I en de oudere broer van Frederik Hendrik: Prins Alexander, terwijl zijn vader en moeder juist op reis waren naar Duitschland.

Na twee dagen keerden dezen terug en gingen met hun zoons Prins Willem, Prins Alexander en Prins Frederik Hendrik naar Tilbrug, een garnizoensplaats met 42000 man.

De bevelhebber was generaal van Heng, die mij vele vragen stelde. Na een maand keerden wij naar 's Gravenhage terug. Ik diende tot mijn terugkeer op Java den Prins een jaar en vijf maanden.

Den 12den October 1838, vertrok ik van 's Gravenhage naar Rotterdam, ging aan boord van het zeilschip „Batavia” onder bevel van kapitein Droom en kwam na een zeereis van 100 dagen weer te Batavia. Ik nam mijn intrek te Tanahabang bij den Heer Korenkfel, President van de Rekenkamer te Batavia. Den volgenden morgen ging ik mijn opwachting maken bij Z. E. den Gouverneur-Generaal De Eerens om hem den brief aan te bieden, dien ik van Z.K.H. Prins Frederik Hendrik had meegekregen. Z.E. zond mij met dien brief naar den Heer Holwind, resident van Batavia, aan wien ik mededeelen moest, waar ik 't liefst in betrekking wenschte te zijn. Ik stelde mijn keuze tusschen de steden: Semarang, Djepara, Rembang, Soerabaja en Kediri.

Eenige dagen later kreeg ik een brief van den Heer Fisser, waarin mij de opdracht werd gegeven om naar Soerabaja terug te keeren. Ik vertrok en kwam behouden te Soerabaja aan. Resident van Soerabaja was toen de Heer Pietermaat. Eenige dagen later ging ik mijn opwachting maken bij den Heer Serriere, resident van Rembang, daarna bij den Heer Van der Poel, assistent-resident van Bodjonegoro en vervolgens bij den Heer Van Terlingen, resident van Kediri. Die drie Heeren hadden van Batavia de opdracht gekregen om mij aan een baantje te helpen.

Den 29sten October 1838 kreeg ik mijn benoeming tot Wedana van het district

Rawipoelo, afdeeling Soerabaja, op een bezoldiging van f 70.

Den 1sten Juni 1841 werd ik overgeplaatst naar Djenggala.

Den 25sten Maart 1857 werd ik bevorderd tot Boepati van Kendal op een salaris van f 800. Den 29sten Mei 1859 legde ik mijn ambtseed af in tegenwoordigheid van den resident van Semarang, den Heer Poeter, den secretaris Sieberg, den Heer Palgpalm, controleur van Kendal, den Heer De Vogel, controleur van Kaliwoengoe, den Heer Bering controleur van Selakatong, een aantal heeren particulieren en Inlandsche ambtenaren en aanvaardde mijn betrekking van Boepati onder den naam van Raden Toemenggoeng Pandji Reksasapoetra.

Den 12den November 1857 kreeg ik 't recht om den naam van Raden Toemenggoeng Natahamipradja te voeren. Resident van Semarang was toen de Heer Hogen-dorp.

Den 26sten Juli 1865 ontving ik het besluit, waarbij mij vergund werd den titel van Adipati te voeren. Resident van Semarang was toen de Heer Keuchenius. Toen kwam Z. E. de Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, na een bezoek aan de door aardbeving geteisterde benteng van Banjoebiroe, den resident van Semarang bezoeken. Ik werd bij die gelegenheid voorgeroepen en Z.E. gaf mij te kennen, dat hij mij 't recht verleende om den titel van Adipati te voeren, waarop hij mij de hand gaf.

Den 11den October 1865 kwam de Heer Keuchenius te Kendal ter bevestiging van mijn recht tot 't voeren van den titel van Adipati. Bij die gelegenheid waren tegenwoordig controleur Bergsma en Baron Dannes Brouwloewis Ressen.

Den 23sten Maart 1877 ontving ik het besluit, waarbij mij een gouden medaille werd toegekend. Resident van Semarang was toen de Heer Van der Kaa. Hij kwam den 12den Augustus 1877 te mijnen huize gevolgd door den Heer Lichteroet, assistent-resident van Kendal, den Heer Meyer,

assistent-resident van Demak, den asistent-resident van Salatiga en Ambarawa, den Heer Syhoff, den controleur van Demak, Couperus, een aantal heeren particulieren en Inlandsche ambtenaren. Bij besluit No. 7 van den 14den Juni 1881 werd mij de gele pajong verleend. Den 27sten Augustus 1881 werd mij die gele pajong uitgereikt door den Heer Lucardie, assistent-resident van Kendal in tegenwoordigheid van de heeren controleurs Amerong en Helling, de aspirant-controleur Maker, een aantal heeren particulieren, Inlandsche ambtenaren en loerahs.

Bij besluit No. 21 van 20 Maart 1889 werd mij 't recht toegekend om den titel van Pangeran en Haria te voeren, hetwelk den 16den April 1889 bevestigd werd door den Heer Wegener, resident van Semarang, in tegenwoordigheid van den assistent-resident Schultz en een aantal heeren particulieren en Inlandsche ambtenaren, na afloop waarvan een feestmaal gegeven en gedanst werd.

Den 2den Juli 1891 diende ik met goedvinden van den resident een rekest in met het verzoek met pensioen te mogen gaan en vervangen te mogen worden door mijn eenigen zoon, Raden Mas Pandji Natahamidjaja, wedana van 't district Singenlor, afdeeling Semarang. Bij besluit No. 1 van 25 Augustus 1891 werd mij pensioen verleend van f 3000 's jaars en werd Raden Mas Pandji Natahamidjaja Boepati van Kendal met den titel van Toemenggoeng, tot groote vreugde van mij en van de Raden Ajoe Pangeran, die den wensch te kennen gaf om over eenigen tijd Batavia te bezoeken.

Den 22sten Augustus 1891 reisde de Raden Ajoe Pangeran van Kendal naar Salatiga via Semarang. Na haar terugkeer stelde zij zich wegens vingerzweren onder behandeling van den dokter.

Vrijdag legi, 4 September 1891, om half zeven 's namiddags, ging de Raden Ajoe Pangeran van Kendal uit ons midden en werd begraven te Pratawetan Kaliwoengoe naast de Raden Ajoe Adipati van Kendal.

Den 13den September 1891 kwam de resident te Kendal ter bevestiging van de benoeming van den nieuwen Boepati onder den naam van Raden Mas Toemenggoeng Pandji Natahamidjaja. Bij deze

plechtigheid waren tegenwoordig de assistent-resident Skoloes, de adspirant-controleur van Wijk Kruseman, van Drongelen, van Huls, heeren particulieren en alle Inlandsche ambtenaren.

UIT DE JAVAANSCH E CULTURBEWEGING

VASTSTELLING VAN EENE „MONUMENTENORDONNANTIE”.

IN NAAM DER KONINGIN!

DE GOUVERNEUR-GENERAAL
VAN NEDERLANDSCH-INDIË,

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut!

doet te weten:

Dat Hij, het wenschelijk achtende maatregelen te treffen ter bescherming van zaken, welke voor de praehistorie, geschiedenis, kunst of palaeontologie van groot belang moeten worden geacht;

Den Raad van Nederlandsch-Indië gehoord en in overeenstemming met den Volksraad;

Heeft goedgevonden en verstaan:

Ten eerste:

Artikel 528 van het Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch-Indië vervalt.

Ten tweede:

Vast te stellen de volgende bepalingen met betrekking tot de bescherming van zaken, welke voor de praehistorie, geschiedenis, kunst of palaeontologie van groot belang moeten worden geacht:

Artikel 1.

(1) Onder monumenten worden in deze ordonnantie verstaan:

- a. door menschenhand tot stand gekomen onroerende of roerende zaken, deelen of groepen van zaken, dan wel overblijfselen daarvan, die in hoofdzaak ouder zijn dan 50 jaar of tot een ten minste 50 jaar oude stijlperiode behooren en voor de praehistorie, geschiedenis of kunst van groot belang worden geacht;
- b. voorwerpen, die uit een palaeontologisch oogpunt van groot belang worden geacht;
- c. terreinen, waaromtrent gegronde aanwijzing bestaat, dat zij zaken als onder a en b bedoeld bevatten;

een en ander voor zoover zij in een daartoe door de zorgen van het hoofd van den oudheidkundigen dienst aan te leggen en bij te houden register, aan te duiden als openbaar centraal monumentenregister, voorloopig dan wel definitief zijn ingeschreven.

(2) Met de in het vorige lid onder a bedoelde zaken worden gelijkgesteld en uit dien hoofde gelijktijdig ingeschreven de roerende of onroerende zaken, welke door hare oorspronkelijke of tegenwoordige bestemming daartoe behooren, alsmede terreinen, waarvan de beplanting, bebouwing of algemeene toestand van onmiddellijk belang is of worden kan voor de in het vorig lid onder a bedoelde zaken.

Artikel 2.

(1) Omtrent voorgenomen inschrijving van aan den Lande of autonome gemeenschappen toebehoorende of daarbij in beheer zijnde zaken wordt door de directeur van Onderwijs en Eeredienst overleg gepleegd met de autoriteit, bij wie de zaken in beheer zijn.

(2) Inschrijving van aan particulieren toebehoorende zaken kan geschieden al dan niet op verzoek. In het laatste geval geeft de directeur van Onderwijs en Eeredienst aan den eigenaar of rechthebbende, per geadviseerden dienstbrief of zoo noodig telegrafisch, dan wel door tusschenkomst van den betrokken regent, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders den plaatselijken bestuursambtenaar, kennis van het voornemen tot inschrijving, waartegen de betrokkene binnen drie maanden na de dagteekening der kennisgeving bij genoemd departementshoofd in verzet kan komen. Indien de eigenaar of rechthebbende geen bekend adres in Nederlandsch-Indië heeft en geen gevolmachtigde, of indien hij niet bekend is, geschiedt de kennisgeving door oproeping in de Javasche Courant en een of meer nieuwsbladen, zoo mogelijk in het gebiedsdeel, waarin de zaak zich bevindt. De oproeping geschiedt tweemaal met een tusschen tijd van ten minste een maand. Verzet moet in dit laatste geval zijn aangeteekend binnen drie maanden na den datum van plaatsing der laatste oproeping.

(3) Indien binnen den vastgestelden termijn verzet wordt aangeteekend, wordt door den directeur van Onderwijs en Eeredienst het advies ingewonnen van den voorzitter der oudheidkundige commissie, welk advies aan de Regeering wordt overgelegd, indien de beslissing in eersten aanleg of hooger beroep bij Haar berust.

(4) Zoodanig advies wordt eveneens gevraagd en gelijkerwijs aan de Regeering overgelegd, indien het hoofd van den oudheidkundigen dienst dan wel de directeur van Onderwijs en Eeredienst geen aanleiding tot inwilliging van een verzoek tot inschrijving aanwezig acht.

(5) Indien er, naar het oordeel van den directeur van Onderwijs en Eeredienst, gedurende den tijd, dat een voorstel of een verzoek tot inschrijving in behandeling is, gevaar bestaat, dat de toestand, waarin de betrokken zaak zich bevindt, belangrijk verslechteren zal, kan hij last geven tot voorloopige inschrijving in het openbaar centraal monumentenregister. Deze geldt voor een termijn van 3 maanden, welke termijn twee maal met een gelijken duur kan worden verlengd. Van de voorloopige inschrijving en van verlenging

van den termijn wordt onmiddellijk kennis gegeven aan de autoriteit, bij wie de zaak in beheer is, of aan den eigenaar of rechthebbende.

(6) Definitieve inschrijving geschiedt op last van den Gouverneur-Generaal, voor zoover betreft onroerende zaken met hetgeen geacht wordt daarbij te behooren, en overigens op last van den directeur van Onderwijs en Eeredienst. Van de definitieve inschrijving wordt onmiddellijk mededeeling gedaan in de Javasche Courant; tevens wordt zij ter kennis gebracht van de autoriteit, bij wie de zaak in beheer is, of van den eigenaar of rechthebbende.

(7) Gedurende een termijn van één jaar kan door den eigenaar of rechthebbende een verzoek tot vernietiging van een op grond van een der bepalingen van dit artikel door den directeur van Onderwijs en Eeredienst genomen beslissing tot den Gouverneur-Generaal worden gericht.

(8) Van de definitieve inschrijving wordt, indien van de zaak een eigendomsacte bestaat, op de minuut en zooveel mogelijk ook op de grotsche acteerstukke aanteekening gehouden door den griffier of anderen met de bewaring van bedoelde minuut belasten ambtenaar, die daartoe van elke inschrijving van het hoofd van den oudheidkundigen dienst mededeeling ontvangt.

Artikel 3.

(1) Doorhaling van een voorloopige of definitieve inschrijving in het openbaar centraal monumentenregister geschiedt op last van den directeur van Onderwijs en Eeredienst indien zij door hem is bevolen en anders op last van den Gouverneur-Generaal.

(2) Ten aanzien van de doorhaling zijn van overeenkomstige toepassing de voorschriften onder (2), (3), (4), (6), (7) en (8) van het vorige artikel.

Artikel 4.

(1) Schade door den eigenaar of rechthebbende rechtstreeks tengevolge van de inschrijving van een zaak in het openbaar centraal monumentenregister geleden, wordt door het Land vergoed.

(2) Onmiddellijk na de inschrijving doet de Gouverneur-Generaal, indien door den eigenaar of rechthebbende schade, als bedoeld in het vorige lid, is geleden, aan den belanghebbende een schadeloosstelling aanbieden. Indien dit aanbod niet binnen drie maanden is geschied, of de belanghebbende met het aangeboden geen genoegen neemt, wordt de schadeloosstelling vastgesteld door drie deskundigen, van welke partijen er elk een en deze laatsten tezamen den derde aanwijzen.

Artikel 5.

(1) De eigenaar of beheerder van een monument is verplicht dit in goeden staat te onderhouden.

(2) Bij nalatigheid kan hij door den directeur van Onderwijs en Eeredienst worden aangeschreven, de voor het onderhoud noodig geachte werken uit te voeren binnen een door dit departementshoofd te bepalen termijn; hij is gehouden, daarbij te volgen de door of namens het hoofd van den oudheidkundigen dienst gegeven aanwijzingen.

(3) Blijft de eigenaar of beheerder in gebreke de in lid (2) bedoelde werkzaamheden uit te voeren, dan kunnen deze van Landswege worden uitgevoerd, waarna de kosten geheel of gedeeltelijk op dien eigenaar of beheerder kunnen worden verhaald.

(4) Indien de bestemming van een monument schade berokkent aan of gevaar oplevert voor dat monument, kan het ten name van den Lande worden onteigend ook zonder voorafgaande verklaring, dat het algemeen nut onteigening vordert.

Het hoofd van den oudheidkundigen dienst kan alsdan onmiddellijk inbezitneming van het monument gelasten; hij dient daarop zoo spoedig mogelijk een voorstel tot onteigening bij den Gouverneur-Generaal in.

(6) De Gouverneur-Generaal gelast of weigert de onteigening na raadpleging van den directeur van Onderwijs en Eeredienst.

(7) Indien onteigening wordt gelast, doet de Gouverneur-Generaal aan den eigenaar of rechthebbende een schadeloosstelling aanbieden. Indien dit aanbod niet binnen drie maanden is geschied, of de belanghebbende met het aangeboden geen genoegen neemt, wordt de schadeloosstelling vastgesteld door drie deskundigen, van welke partijen er elk een en deze laatsten tezamen den derde aanwijzen.

(8) Wordt de onteigening geweigerd, dan wordt het monument onmiddellijk wederom ter beschikking gesteld van den eigenaar of rechthebbende en dezen de rechtstreeksche schade, door hem ten gevolge van de inbezitneming van het monument geleden, vergoed. Het bepaalde bij het vorige lid betreffende aanbod en vaststelling der schadevergoeding vindt overeenkomstige toepassing.

Artikel 6.

(1) Het is verboden zonder vergunning van het hoofd van den oudheidkundigen dienst uit Nederlandsch-Indië uit te voeren: voorwerpen, welke voorloopig of definitief in het openbaar centraal monumentenregister zijn ingeschreven of, ingevolge artikel 8 lid (2), geacht worden daar-

in voorloopig te zijn ingeschreven, zoomede voorwerpen, dateerende uit den vóór-Mohammedaanschen tijd, ook al zijn zij niet in genoemd register ingeschreven.

(2) Het is verboden zonder toestemming van het hoofd van den oudheidkundigen dienst een monument te herstellen, te vernietigen, in het uiterlijk, den vorm of de bestemming daarvan verandering te brengen, onroerende zaken aan een monument te onttrekken dan wel tot een monument behoorende of een monument uitmakende roerende zaken naar een andere plaats te vervoeren.

(3) Aan de toestemming kunnen door genoemd diensthoofd voorwaarden worden verbonden.

(4) Het toezicht op de verrichtingen, waartoe toestemming wordt verleend, berust bij den oudheidkundigen dienst.

(5) Op schriftelijk of telegrafisch verzoek van het hoofd van den oudheidkundigen dienst doet de betrokken assistent-resident, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur gelasten, dat, desnoods op kosten der overtredders, wordt weggenomen, belet of verricht hetgeen zonder de toestemming van dat diensthoofd, dan wel in strijd met krachtens lid (3) opgelegde voorwaarden is verricht, ondernomen of nagelaten. Behalve in spoedeisende gevallen geschiedt dit niet, dan nadat de eigenaar, rechthebbende of beheerder door of namens genoemd diensthoofd is gewaarschuwd.

(6) Het hoofd van den oudheidkundigen dienst is bevoegd te gelasten, dat monumenten, welke in strijd met het bepaalde bij lid (1) of (2) van dit artikel naar een andere plaats zijn of worden vervoerd, worden aangehouden en naar de plaats, waar zij zich hebben bevonden, worden teruggebracht.

(7) Aan het hoofd van den oudheidkundigen dienst, de door hem aan te wijzen ambtenaren van zijn dienst, alsmede aan andere personen, voorzien van een schriftelijke machtiging van het diensthoofd, wordt door den eigenaar of beheerder van, of den rechthebbende op een monument, toegang daartoe verleend. Indien deze na schriftelijk verzoek wordt geweigerd, kan de betrokkene zich door den betrokken assistent-resident, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur toegang doen verschaffen, behalve tot die gedeelten, waarvan het betreden volgens godsdienstige voorschriften of algemeen erkende godsdienstige opvattingen is verboden.

(8) Op een door of namens het hoofd van den oudheidkundigen dienst gedaan verzoek verleent de eigenaar of beheerder van of rechthebbende op een monument zijn medewerking om dit te doen opmeten, in teekening te brengen,

te beschrijven en te fotografeeren. Bij weigering kan de hulp van den sterken arm worden ingeroepen om de gewenschte verrichtingen mogelijk te maken.

(9) De Gouverneur-Generaal beslist, of op de tot monument aangewezen terreinen de uitoefening van landbouw- of boschbedrijf al dan niet zal zijn toegestaan.

Artikel 7.

(1) In geval van overdracht van een monument is de eigenaar of rechthebbende gehouden het hoofd van den oudheidkundigen dienst ten minste veertien dagen van te voren van het voornemen tot overdracht in kennis te stellen.

(2) Hij, die het bezit van een monument verliest of verkrijgt, is verplicht daarvan binnen den in lid (1) genoemden termijn al dan niet door tusschenkomst van een bestuursambtenaar aan het hoofd van den oudheidkundigen dienst kennis te geven, in het geval van verlies onder bekendstelling van de omstandigheden, waaronder dit heeft plaats gevonden.

(3) Van alle veranderingen van bezit van een monument, alsmede van verlies daarvan, wordt aantekening gehouden in het openbaar centraal monumentenregister.

Artikel 8.

(1) De vinder van een schat in den zin van artikel 587 van het burgerlijk wetboek, waarvan redelijkerwijze kan worden vermoed, dat zij een roerende zaak, als bedoeld in lid (1) sub a of b of lid (2) van artikel 1 van deze ordonnantie, uitmaakt, is verplicht daarvan onverwijld mededeeling te doen aan den regent, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur, in wiens ressort de vinder zijn domicilie heeft, welke ambtenaar met deze aangifte, in belangrijke gevallen telegrafisch, het hoofd van den oudheidkundigen dienst in kennis stelt, onder mededeeling van de bijzonderheden, die te zijner kennis zijn gekomen.

(2) Gevonden voorwerpen, als bedoeld in het vorige lid, alsmede de vindplaatsen, met een door den betrokken regent, voor zoover Java en Madoera betreft, en elders het hoofd van plaatselijk bestuur aan te geven begrenzing, worden door de vondst zelve geacht als voorloopig te zijn ingeschreven in het openbaar centraal monumentenregister. De voorschriften van artikel 2, lid 5, zijn te dezen van overeenkomstige toepassing.

(3) Het hoofd van den oudheidkundigen dienst kan voor de definitieve inschrijving voor rekening en risico van den Lande, opzending der gevonden voorwerpen aan zijn adres te Batavia gelasten.

(4) De in het eerste lid bedoelde schatten kunnen ten name van het Land worden onteigend ook zonder voorafgaande verklaring, dat het algemeen nut onteigening vordert. Op deze onteigening is van toepassing het bepaalde bij artikel 5 lid (5) tot en met (8).

Artikel 9.

Het is verboden opgravingen te verrichten naar zaken, als omschreven in het eerste lid van artikel 1 van deze ordonnantie sub *a* en *b*, zonder schriftelijke vergunning van het hoofd van den oudheidkundigen dienst. Aan deze vergunning kunnen voorwaarden worden verbonden. Niet nakoming van deze voorwaarden kan intrekking van de vergunning ten gevolge hebben.

Artikel 10.

Tegen de door het hoofd van den oudheidkundigen dienst krachtens artikel 6 leden (1) en (2) en artikel 9 genomen beslissingen, tegen de door hem krachtens artikel 6 lid 3 en artikel 9 gestelde voorwaarden, alsmede tegen de door hem krachtens artikel 5 lid (2) gegeven aanwijzingen, kunnen door belanghebbenden binnen vier maanden na den datum van verzending van het desbetreffend schrijven van genoemd diensthoofd, bezwaren worden ingebracht bij den directeur van Onderwijs en Eeredienst. Deze beslist na ingewonnen advies van den voorzitter der oudheidkundige commissie.

Artikel 11.

Ter uitvoering van deze ordonnantie worden bij Regeerings-verordening nadere voorschriften gegeven voor eigenaren van, rechthebbenden op en beheerders van monumenten ter verzekering van de instandhouding van die monumenten, alsmede met betrekking tot het openbaar centraal monumentenregister.

Artikel 12.

(1) Overtreding van het bepaalde bij artikel 6 lid (1) of (2) of artikel 9, niet-nakoming van de verplichting, opgelegd bij artikel 7 lid (1) of (2) of artikel 8 lid (1), alsmede niet-nakoming van de voorwaarden, gesteld krachtens artikel 6 lid (3) of artikel 9, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste vijfhonderd gulden.

(2) Indien een bij het vorige lid strafbaar gesteld feit gepleegd is door of vanwege een rechtspersoon, wordt de strafvervolgning ingesteld en de veroordeeling uitgesproken tegen de bestuurders of vertegenwoordigers in Nederlandsch-Indië.

(3) De voorwerpen bedoeld bij artikel 6 lid (1), artikel 7 leden (1) en (2), artikel 8 lid 1 en

artikel 9, kunnen, voor zoover zij den veroordeelde toebehooren, worden verbeurd verklaard.

(4) De in het eerste lid strafbaar gestelde feiten worden beschouwd als overtredingen.

Artikel 13.

Behalve de personen die in het algemeen belast zijn met het opsporen van strafbare feiten, zijn met het opsporen van overtredingen van de bepalingen dezer ordonnantie ieder binnen zijn ressort, mede belast:

- a. het hoofd van en de ambtenaren bij den oudheidkundigen dienst;
- b. het personeel bij den dienst van het boschwezen, vanaf den rang van opziener (opzichter);
- c. de met het plaatselijk toezicht op uitvoering van werken belaste ambtenaren der burgerlijke openbare werken.

Artikel 14.

Deze ordonnantie kan worden aangehaald onder den titel van „Monumentenordonnantie”.

Ten derde:

Deze ordonnantie treedt in werking met ingang van den dertigsten dag na dien harer afkondiging.

En opdat niemand hiervan onwetendheid voorwende, zal deze in het Staatshlad van Nederlandsch-Indië worden geplaatst.

Gedaan te Tjipanas, den 13den Juni 1931
DE GRAEFF.

De Algemeene Secretaris,
P. J. GERKE.

Uitgegeven den dertigsten Juni 1931.

De Algemeene Secretaris,
P. J. GERKE.

(Besluit van den Gouverneur-Generaal van
13 Juni 1931 No. 19).

(Staatsblad 1931 no. 238).

MEMORIE VAN TOELICHTING.

a. Algemeen.

Inleiding. In steeds toenemende mate uit zich de noodzakelijkheid om van Landswege te zorgen voor het behoud van zaken, die voor de praehistorie, de geschiedenis, de kunst of de palaeontologie van Nederlandsch-Indië van groot belang moeten worden geacht. Ook in verschillende andere landen strekt zich de Overheidszorg uit tot dergelijke zaken, die in het algemeen als monument worden aangeduid. Men vergelijke het uitvoerige proefschrift van J.W. Frederiks, getiteld Monumentenrecht, gedrukt in 1912.

Ten aanzien van natuur monumenten bestaat trouwens reeds een wettelijke regeling, opgenomen in Staatsblad 1916 No. 298. De thans voorgedragen regeling betreft levenlooze zaken en heeft in de eerste plaats beteekenis voor de hoogst belangrijke, deels zelfs wereldberoemde, oudheden, waarvan er nog bijna jaarlijks worden ontdekt. Wel is voor zoover de bekende Hindoe-Javaansche oudheden betreft het behoud reeds goeddeels verzekerd door de werkzaamheden van den Oudheidkundigen Dienst (zie de Instructie in Bijblad No. 7932) en van de Oudheidkundige Commissie (Staatsblad 1927 No. 442), maar ook ten aanzien van deze oudheden kan een wettelijke regeling goede diensten bewijzen, terwijl verder o.a. moet worden gedacht aan allerlei bouwwerken uit latere perioden — een kaboe-paten, kraton, moskee, Chineesche tempel of woning, kerk — waarvan vermindering of verlies groote ideële schade zou veroorzaken. Verder kunnen ook antiquiteiten — roerende zaken — afkomstig uit verschillende perioden, van groote beteekenis zijn voor de geschiedenis of kunst dezer landen, zoodat ook op het behoud daarvan prijs moet worden gesteld. Ten slotte is in de laatste jaren gebleken, dat de bodem van Nederlandsch-Indië waardevolle resten bevat van een praehistorische beschaving, die zich vermoedelijk over een groot deel van Zuid-Oost-Azië heeft uitgestrekt. Het behoud van deze resten is eveneens in het belang der wetenschap zeer gewenscht. Hetzelfde geldt voor belangrijke vondsten op palaeontologisch gebied, waarvan de beteekenis eveneens in de laatste jaren sterk op den voorgrond treedt.

Moge het algemeen belang, dat met de bescherming van Overheidswege van gedenkteekenen op historisch, cultureel en palaeontologisch gebied wordt gediend, de vaststelling van bepalingen ter zake wettigen, aan den anderen kant is het noodzakelijk ervoor te zorgen, dat de inbreuken op de rechten van de bezitters van zaken, die voor bescherming in aanmerking komen, tot het onvermijdelijke worden beperkt. In het ontwerp zijn de onmisbare formaliteiten zoo eenvoudig mogelijk gehouden, terwijl voor de gevallen, dat beschadiging van materiele belangen niet kan worden voorkomen, schadeloosstelling wordt toegezegd (artikel 4). Uit den aard der zaak wordt alleen rechtstreeksche schade vergoed, niet die, waarop teleurstelling in verwachting mocht worden geschat.

Het begrip monument. Evenals in de wetgeving van vele andere landen is ook hier eenvoudigheidshalve voor de te beschermen zaken het woord monument gekozen, al zouden daartegen, b.v. met het oog op roerende zaken

en terreinen, op etymologische gronden wel bezwaren zijn aan te voeren.

De definitie van monument is in artikel 1 der ontwerp-ordonnantie zoodanig genomen, dat daarbuiten vallen de natuurmonumenten. Ten einde strijd te vermijden over de vraag, of ook ruïnes als monumenten kunnen worden beschouwd, is gewag gemaakt van „overblijfselen” van zaken, die aanvankelijk geen natuurproduct waren, hetgeen men van een ruïne ten deele wel zou kunnen zeggen.

Om door inschrijving in het daartoe te bestemmen register tot monument te worden verklaard, moet een zaak nog aan andere criteria voldoen. Zij moet van groot belang zijn voor geschiedenis, kunst of palaeontologie en een zekeren ouderdom bezitten. Elke bepaling omtrent dit laatste punt is uit den aard der zaak min of meer willekeurig. Eenerzijds moet het ongewenscht worden geacht werk van levende of pas kort overleden tijdgenooten aan de voor monumenten geldende voorschriften te onderwerpen, al is het ook onraadzaam dit geheel uit te sluiten, anderzijds mag in verband met den invloed van het tropische klimaat de tijdgrens niet te lang worden genomen. Door deskundigen wordt een limiet van 50 jaar wenschelijk geacht. Te dezen aanzien bestaat echter een grensgebied; het kan nl. voorkomen, dat een gebouw opgezet is in een traditioneelen stijl, waarvan de oorsprong meer dan 50 jaar oud is, maar dat het gebouw zelfs dien leeftijd nog niet heeft. Het is duidelijk, dat ook bescherming van een dergelijk gebouw wenschelijk kan zijn. De gebezigde redactie voorziet in gevallen van dezen aard, terwijl verder gesproken is van „in hoofdzaak” ouder dan 50 jaar, ten einde onder de bepalingen ook te kunnen laten vallen zaken, die deels ouder, deels jonger dan 50 jaar zijn.

Ook hiermede echter wordt het doel nog niet volkomen bereikt. In de eerste plaats moet het mogelijk zijn, dat losse voorwerpen in de nabijheid b.v. van een tempel aan de bepalingen worden onderworpen, evenals het omgevende terrein, dat vaak een essentieel element van het bouwwerk als geheel vormt, zooals bv. het terrein tusschen de vroegere ringmuren van een Hindoe-Javaanschen tempel. Het moet mogelijk zijn op dergelijke terreinen een bouw- of plantverbod te leggen, regelingen nopens de afwatering of dergelijke voorzieningen te treffen, welke voor de situatie of het behoud van het eigenlijke monumenten worden vereischt. Het zal niet altijd noodig zijn elke bebouwing of beplanting te weren; meermalen zal kunnen worden volstaan met een bebouwing of beplanting, die een zekere hoogte te boven gaat, te verbieden. In een en ander voorziet artikel 1 (2) der ordonnantie bepallende, dat voorwerpen en terreinen als bedoeld

met het eigenlijke monument worden ingeschreven in het betrekkelijk register.

Nog moet het mogelijk zijn terreinen, waarop zich geen eigenlijke monumenten bevinden, maar waarvan vermoed wordt, dat ze belangrijke voorwerpen bevatten, in het register in te schrijven (artikel 1 (1) c).

Registratie. Een zaak wordt monument door inschrijving in een speciaal register. Slechts ten aanzien van gevonden schatten wordt hierop vooruitgelopen door de bepaling in artikel 7, dat deze al dadelijk geacht worden voorloopig te zijn ingeschreven.

Overigens kan voorloopige inschrijving geschieden op last van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, indien deze vreest, dat tijdens de inschrijvingsprocedure gevaar voor vernietiging, wegvoering enz. bestaat, terwijl de definitieve inschrijving van onroerende zaken, met hetgeen daarbij behoort, geschiedt op last van den Gouverneur-Generaal en voor roerende zaken, waarbij minder gewichtige belangen zijn betrokken, op last van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst.

De ordonnantie houdt rekening met de belangen van eigenaars en beheerders van zaken, die voor inschrijving als monument in aanmerking komen.

Verplichtingen van eigenaars en beheerders van monumenten. Deze zijn belichaamd in artikel 5 en 6 van het ontwerp. Bepaald drukkend kunnen zij niet worden genoemd. Het gewone onderhoud van een monument blijft berusten bij den eigenaar of beheerder; herstelling, vernietiging en verplaatsing worden onder contrôle gesteld van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst. Bij de ter zake te stellen voorwaarden zal uit den aard der zaak met de belangen van eigenaars of beheerders rekening worden gehouden. Echter moet door het vragen van toestemming voorkomen worden, dat b.v. door het aanbrengen van een verflag het uiterlijk van een monument bedorven wordt. Voor roerende zaken is de bepaling van weinig belang, voor onroerende zaken zal de toepassing vrij zelden voorkomen.

Het vragen van toestemming voor de overdracht van het bezit van een tot monument verklaarde roerende zaak, ten aanzien waarvan alleen voor handelaren in oudheden een doorlopende vrijstelling kan worden verleend, is natuurlijk wel eenigszins hinderlijk. Het voorschrift is echter onvermijdelijk, indien men de monumenten in het oog wil houden, terwijl in aanmerking moet worden genomen, dat het aantal voorwerpen van dezen aard — waarvan immers geëischt wordt, dat zij van groot belang moeten zijn — nooit zoo bijzonder groot zal worden.

Door artikel 528 van het Wetboek van Strafrecht, verbiedende den uitvoer uit Nederlandsch-Indië van oudheden behorende tot den voor-Mohammedaanschen of den zich daarbij onmiddellijk aansluitenden tijd, wordt de uitvoer van uit een oogpunt van geschiedenis of kunst van groot belang zijnde zaken niet geheel voorkomen, in de eerste plaats, omdat bij het toenemende toeristenverkeer de contrôle op vaak tamelijk kleine voorwerpen niet voldoende kan zijn, terwijl verder belangrijke zaken stammende uit een andere periode geheel buiten de bepaling vallen. Een verruiming der verbodsbepaling wordt overwogen; intusschen kan de verklaring tot monument van de meest belangrijke zaken met de daaraan verbonden voorwaarden van groote beteekenis zijn.

Ten aanzien van de regeling van het onderhoud van monumenten en de daaruit voortvloeiende geldelijke verplichtingen van de Regeering ter eene en van de eigenaars of beheerders van monumenten ter andere zijde, komt het, gelet op de geringe ervaring waarover daaromtrent thans kan worden beschikt, gewenscht voor deze vrij ingewikkelde materie niet bij ordonnantie te regelen, doch die regeling voor zoover noodig bij Regeeringsverordening te doen geschieden, waartoe artikel 10 de gelegenheid opent.

Gevonden schatten. De in artikel 7 opgenomen voorschriften geven in hoofdzaak een wettelijke sanctie aan de ten aanzien van gevonden voorwerpen van oudheidkundige waarde bestaande praktijk. De aankoop daarvan geeft nooit aanleiding tot moeilijkheden. Niettemin wordt het gewenscht geacht om dadelijke ont-eigening, derhalve zonder voorafgaande nuts-verklaring, mogelijk te maken (zie art. 133 (3) I.S.).

Opgavingen. De mogelijkheid moet bestaan om opgravingen door particulieren, reizigers of expedities te voorkomen dan wel onder contrôle te stellen. Alleen langs dezen weg kunnen de algemeene belangen op dit gebied worden beschermd.

b. Toelichting op de artikelen.

Artikel 1.

Vereischt na hetgeen boven reeds is opgemerkt geen afzonderlijke toelichting.

Artikel 2.

Voor het tot tand komen van een inschrijving in het Monumentenregister is onderscheid gemaakt tusschen zaken, aan het Land of aan zelfstandige gemeenschappen (provincies, regentschappen,

stads- en Inlandsche gemeenten en locale ressorten) toebehoorende of daarbij in beheer zijnde, en aan particulieren toebehoorende zaken. Voor eerstbedoelde groep kan worden volstaan met een administratieve behandeling, waarbij de autoriteit, bij wie de zaken in beheer zijn, in de gelegenheid wordt gesteld haar bezwaren kenbaar te maken. In den regel zal het hier onroerende zaken betreffen, ten aanzien waarvan voorstellen uitgaan van den Oudheidkundigen Dienst. Indiening van een verzoek behoeft uit den aard der zaak niet uitgesloten te zijn.

Voor aan particulieren toebehoorende zaken is een bepaalde procedure ontworpen, die aan de eigenaars of beheerders gelegenheid geeft binnen bepaalde termijnen bezwaren tegen inschrijving in te brengen. Ook ten aanzien van een verzoek tot inschrijving, waaraan de betrokken autoriteit meent geen gevolg te moeten geven, is een waarborg gesteld, bestaande in de verplichting tot het hooren van den Voorzitter der Oudheidkundige Commissie.

Lid 5 regelt de voorloopige inschrijving in het Register, voor de gevallen, waarin gevaar bestaat, dat de toestand, waarin een zaak verkeert, gedurende de inschrijvingsprocedure, belangrijk zal verslechteren.

Lid 6 bepaalt, wie bevoegd zijn last te geven tot definitieve inschrijving. Voor de meest belangrijke objecten, d.z. de monumenten bestaande uit onroerende zaken, wordt een beslissing van den Gouverneur-Generaal noodig geacht; voor de minder belangrijke, de roerende zaken, kan volstaan worden met een beslissing van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst, met hooger beroep van de betrokkenen op den Gouverneur-Generaal.

Artikel 5.

De hierin opgenomen voorschriften hebben de strekking alleen het gewone onderhoud van een monument bij den eigenaar of beheerder te doen berusten. Voor alle andere handelingen is toestemming van den Oudheidkundigen Dienst noodig, bij wien ook het toezicht op toegestane herstellingen enz. moet berusten. Uit den aard der zaak zal het mogelijk zijn de uitvoering te doen geschieden door den eigenaar of beheerder. Tegen hen, die te kwader trouw aan wettelijk bevoegden toegang tot een monument weigeren of onwillig zijn de noodzakelijke documentatie (opmeting, beschrijving, in beeld brengen enz.)

van een monument toe te laten, zijn strenge maatregelen voorgeschreven, die voor het bereiken van het doel onvermijdelijk zijn.

Artikel 6.

Voor zoover roerende zaken betreft is het volstrekt noodig, dat de Oudheidkundige Dienst op de hoogte blijft van overdracht van bezit, terwijl de mogelijkheid moet bestaan om overdracht op ongewenschte personen of lichamen tegen te gaan. Het derde lid heeft de strekking den verkoop te verhinderen aan toeristen, aangezien allereerst van hen te verwachten is, dat zij zullen trachten de aangekochte zaken uit te voeren. Het criterium is gezocht in het al of niet gedurende twee jaar hier gevestigd zijn. Het maken van uitzonderingen, b.v. bij aankoop ten behoeve van een verzameling, is toegelaten.

Artikel 10.

Het belang van de eigenaren van monumenten eischt, dat tegen beschikkingen van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst in beroep kan worden gekomen. De aangewezen autoriteit hiervoor is de Directeur van Onderwijs en Eeredienst, die mede in het belang der eigenaren nog gehouden zal zijn steeds het advies in te winnen van den Voorzitter der Oudheidkundige Commissie.

Artikel 11 en 12.

Vereischen geen toelichting. Ten aanzien van artikel 11 zij in verband met hetgeen terzake in de algemeene toelichting is opgenomen, nog vermeld dat hier in het bijzonder aan een regeling is gedacht nopens de verplichtingen van eigenaren en beheerders van monumenten met betrekking tot het dagelijksch onderhoud.

Artikel 13.

Strekt om een zoo daadwerkelijk mogelijke toepassing van de voorschriften der ordonnantie te waarborgen door de bevoegdverklaring van eenige groepen van personen om overtredingen op te sporen. De oudheden toch bevinden zich niet zelden in eenzame streken ver van de zetels der politie, zoodat het raadzaam moet worden geacht het mogelijk te maken, dat ambtenaren, die ambtshalve vaak op dergelijke afgelegen plaatsen hebben te vertoeven, de behulpzame hand bieden.

UIT DE PERS.

WAT DE BOROBOEDOER DEN NATUURONDERZOEKER LEERT ¹⁾.

Iedere natuuronderzoeker uit Europa, die eenigen tijd in de tropen heeft mogen arbeiden, wordt steeds weer door heimwee naar de natuur dier zonnige landen aangegrepen. De terugblik op deze overweldigende natuur, de donkere oerwouden, de glinsterende rijstvelden, de zonneshijns, de neerkletterende plasregens behooren tot de schoonste herinneringen uit zijn leven. Toen dan ook de heer Van Slooten er bij mij op aandrang voor de lezers van *De Tropische Natuur* een artikel te schrijven over de resultaten van mijn bestudeering der reliefs van de Boroboedoer, nu bijna 9 jaren geleden, voldeed ik daaraan des te liever, aangezien mijn bezoeken aan dit kunstwerk van oud-Javaanschen bouwtrant tot de schoonste van mijn herinneringen aan Java behooren.

Tijdens mijn tweede bezoek aan de Boroboedoer, dat ik tot een volle week rekken kon, benutte ik mijn tijd vooral om elk der reliefs afzonderlijk en nauwkeurig in oogenschouw te nemen. Allereerst boezemde de bovenste rij reliefs van het onderste terras, dat met beelden versierd is, mij bijzonder belangstelling in. Op deze reliefs, van welke de beteekenis nu volkomen bekend is, is het leven van Gautama vanaf zijn geboorte in een reeks van opeenvolgende beelden voorgesteld. Al gold mijn belangstelling ook in de eerste plaats den geschiedkundigen en legendarischen inhoud dier voorstellingen, toch werd ik bij nauwkeuriger en dieper gaande beschouwing ook op allerlei bijzonderheden opmerkzaam. Ik stond verbaasd over de getrouwe uitbeelding der verschillende volkstypen, over de nauwkeurig afgebeelde wapenen, huishoudelijke voorwerpen, huizen, schepen, enz.

De in beeld gebrachte tafereelen, die zich deels afspelen in paleizen, deels in tuinen of wouden, deels ook op zee of langs vijvers, vond ik zóo natuurgetrouw weergegeven, dat het mij al aanstonds toelachte de voorgestelde planten en dieren afzonderlijk aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen en te trachten ze zoo mogelijk te bepalen. Misschien zouden dan gevolgtrekkingen mogelijk zijn over de plaats, welke de toenmalige bewoners van Java, naar schatting 1100 tot 1200 jaar geleden, tegenover de levende natuur hebben ingenomen.

De dierenwereld is zeer rijk vertegenwoordigd. Wij treffen er het paard aan als rij-, doch ook

als trekdier, den olifant zoowel vrij levend in de wildernis als getemd als rij- of lastdier, ja zelfs gebruikt als krijgsolifant. Ook zeboes ziet men er als trekdieren voor een ploeg (fig. 12). Talrijk zijn ook de in het wild levende dieren zooals herten, varkens, eekhoorns, honden, apen (fig. 2) en schubdieren. Van de vogels herkennen wij duiven, pauwen (fig. 2), kippen, reigers, e.a. In de vijvers en zeeën zwemmen visschen en schildpadden, terwijl ook dikwijls slangen afgebeeld zijn. Wat de natuurgetrouwe weergave van al deze dieren betreft, zoo moet men erkennen, dat de olifanten wel het meest naar het leven zijn weergegeven (fig. 2), hetgeen des te merkwaardiger is, daar juist dit plumpe dier zich zoo moeilijk daartoe leent. Weliswaar komt de olifant heden ten dage niet meer op Java voor, doch in vroeger tijden moet hij hier zeker inheemsch zijn geweest en de kunstenaars, die aan de stichting van de Boroboedoer medewerkten, moeten hem stellig goed gekend hebben, daar men hem tot het doen van verschillende werkzaamheden africhtte. De paarden, hoewel als huisdier gebruikt, werden veel minder natuurgetrouw afgebeeld: de verhoudingen der verschillende lichaamsdeelen zijn niet juist. Zoo staan zij doorgaans te hoog op hun pooten, hebben een te korten rug en is hun houding te stijf. De andere genoemde dieren zijn doorgaans althans zóo weergegeven, dat zij wel te herkennen zijn; hun kenmerkende eigenschappen zijn goed naar voren gebracht. Over één dier zou ik echter nog iets willen opmerken en wel over den leeuw. Het spreekt van zelf, dat de leeuw, die immers zulk een belangrijke rol speelt in de boeddhistische legendencyclus, eveneens herhaaldelijk werd afgebeeld. Alleen, de leeuw kwam nooit op Java, noch zelfs elders in den archipel voor, zoodat de kunstenaar verplicht was dit dier af te beelden zonder het ooit levend gezien te hebben. Daar hij echter over uitvoerige beschrijvingen beschikte, schiep hij toen aan de hand hiervan beeltenissen van den leeuw, die dan ook door hun stijve houding en door de bijna ornamentale weergave der manen eer aan de leeuwen der emblemen herinneren.

Grondiger dan met de voorstellingen der dieren heb ik mij bezig gehouden met die der planten. De kennis omtrent het nut en de schadelijkheid der planten, is bij de tegenwoordige bewoners van Java zeer groot en wij mogen ongetwijfeld aannemen, dat zij dit ook was bij de Javanen ten tijde van den bouw van de Boroboedoer. Een volk, welks voeding in de eerste plaats een plantaardige is, dat verder hoofdzakelijk plantendee-

¹⁾ Verg. *Djawa* 3de Jrg. p. 194, een korte bespreking van de hand van Dr. F. D. K. Bosch van een dergelijk artikel van denzelfden schrijver. Red. *Djawa*.

len bezigt voor huisraad en vlechtwerk en als bouw materiaal en dat bovendien zijn kleurstoffen uit het plantenrijk betreft, moet wel zeer vertrouwd zijn met de verschillende soorten van planten. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat deze zoo nauwkeurig op de reliefs zijn weergegeven en dat er van deze geen phantastische of schematische afbeeldingen op voorkomen. Deze zijn dikwijls, ondanks de bewerkelijkheid van het materiaal, zoo karakteristiek weergegeven, dat het mij mogelijk was vele er van te identificeren.

Beschouwen wij de afgebeelde planten als één geheel dan blijkt het, dat al deze planten, zooover het mij althans gelukte haar identiteit vast te stellen, in een of andere onmiddellijke betrekking tot den mensch staan. Van dit standpunt uit bezien, laten zij zich al dadelijk in 2 groepen verdeelen, n.l. in planten, die bij de boeddhistische leer een rol spelen en in die, welke op de een of andere wijze in 's menschen huishouding aangewend worden.

Tot de eerste groep behoren de lotusbloemen en de vijgeboom. Het meest komt wel de lotusbloem, *Nelumbium Nelumbo* (= *Nelumbo nucifera*) op de reliefs voor; zij vormt een steeds terugkeerend onderdeel der ornamentale versieringen. De Boeddha wordt zoowel zittende als staande steeds op een lotuskussen afgebeeld (fig. 4), doch ook andere voorname personen als edelen, Brahmanen en monniken zitten op dergelijke kussens. Op het relief, waarop de ontvangst van Koningin Maya is uitgebeeld, daalt de Boeddha in den vorm van een zestandigen olifant uit den hemel omlaag, met elk der voor- en achterpooten rustend op een lotuskussen. Alle dagoben der drie bovenste ronde terrassen worden door geopende lotusbloemen gedragen.

De lotusbloem wordt als eeregeschenk overhandigd en bij feestelijke gelegenheden in de hand gehouden; dikwijls zien wij vóór den zittenden Boeddha een vaas met lotusbloemen staan. Echter ook in haar natuurlijke omgeving wordt de lotus vaak afgebeeld en dan wel zeer natuurgetrouw. Fig. 3 geeft een der mooiste tafereelen weer: het stelt een vijver voor, gevuld met lotusbloemen en waterlelies. Nagenoeg alle ontwikkelingsstadia der bloemen en bladeren zijn hierop zeer karakteristiek weergegeven. Links op den voorgrond liggen de op het watervlak drijvende bladeren van een waterlelie (*Nymphaea* sp.), de rest van den vijver vertoont een weelderigen groei van *Nelumbium Nelumbo*. Van de waterlelie onderscheidt de lotusbloem zich ondermeer, doordat de bladeren door hun lange stelen boven den waterspiegel uitsteken; dit is ook het geval met de bloemen. Geheel rechts is een nog jong, zich ontplooiend blad zichtbaar. Talrijke bloemknoppen en open bloemen verheffen zich te midden der bladeren. Tusschen de eerste en tweede

bloem rechts zien wij een vrucht en nog iets meer naar links een jonge vrucht, nog voorzien van de afhangende, reeds verwelkte bloembladeren. De voorstelling van dezen lotusvijver is zoo levendig en de planten zijn in al hun bijzonderheden zoo getrouw weergegeven, dat dit relief, bezien van uit een oogpunt van plantuitbeelding, gerekend moet worden tot het beste van de Boroboedoer.

Deze getrouwe weergave van lotusbloemen is echter ook om een andere reden zeer interessant. Als vaderland van *Nelumbium Nelumbo* wordt steeds het vasteland van Azië opgegeven, terwijl men het den Hindoes toeschrijft deze plant op de eilanden van den Maleischen Archipel te hebben ingevoerd. Het is van belang hierop den nadruk te leggen, zonder echter de verstrekkende gevolgtrekking te maken, dat de Hindoes de scheppende kunstenaars waren bij den opbouw van de Boroboedoer. Gelijk bekend, is het heden nog een veel omstreden en onopgeloste kwestie of de bouwers uit de vreemde gekomen Hindoes dan wel bewoners van Java zelf waren.

De tweede door de Boeddhisten vereerde plant is de heilige vijgeboom, onder welke de mediteerende Boeddha zijn gave ontving. De vereering van den vijgeboom is ook stellig de oorzaak, dat thans nog op Java, welks bewoners toch tegenwoordig grootendeels Mohamedanen zijn, op nagenoeg alle groote pleinen (de z.g. aloen-aloen) van kleine binnenplaatsen zoowel als van vele steden, oude reusachtige vijgeboomen worden aangetroffen. De voorstelling van den vijgeboom op de reliefs is meestal geheel gestileerd: de boomen zijn met bloemguirlanden, klokken en andere versierselen rijkelijk behangen, de takken zijn ornamentaal bewerkt en boven de kroon versierd met één, dikwijls ook met drie zonneschermen, ten teeken van vorstelijke waardigheid en vereering. Slechts zelden zijn de bladeren eenigszins natuurgetrouw weergegeven zooals in fig. 4. Te oordeelen naar de hartvormige bladeren met hun iets uitgetrokken toppen zou men kunnen vermoeden, dat het hier *Ficus religiosa* of een naverwante soort betreft.

De tweede groep der in beeld gebrachte planten omvat een aantal cultuurplanten. Als eerste wil ik hier de pisang (*Musa paradisiaca*) noemen, een der belangrijkste ooftsoorten van Java, welke dit ook wel reeds vóór 1100 jaar zal zijn geweest. Wij zien deze in tuinen afgebeeld, doch ook bij voorstellingen, die zich in de bosschen afspelen. Zij is gemakkelijk te herkennen aan de van een sterk uitspringende middennerf voorziene groote bladeren, welke in gering aantal voorhanden zijn aan de kortstengelige plant (fig. 5). Bestond er aanvankelijk nog eenige twijfel, of deze bladplant werkelijk een *Musa* voorstelt, zoo werd deze bij mij geheel weggenomen, toen ik elders een bloeiende plant afgebeeld zag. De

geheele bloeiwijze van de pisang is door talrijke schutbladeren omgeven, die elk een deel der bloeiwijze verborgen houdt. De bloemen openen zich na elkaar van de basis naar den top, waarbij telkens een schutblad loslaat, dat daarna naar buiten omkrult. In dit stadium van ontwikkeling bevindt zich de bloeiwijze op het bovenbedoelde relief. Op een ander relief zijn twee sisirs en een afzonderlijke vrucht afgebeeld (fig. 5). Een eind verder zien wij een aap op een tak van een boom een pisang eten, terwijl op een der ondergrondse reliefs een afbeelding van een geheele *Musa*-plant met rijpe vruchten voorkomt.

Nog in ander opzicht zijn de voorstellingen van de pisang op de reliefs van de Boroboedoer interessant. De pisang is een oude cultuurplant en daardoor heden ten dage over de tropen van de geheele wereld verspreid, waardoor men thans niet meer kan uitmaken, waar haar eigenlijk vaderland is geweest. Terwijl vele geleerden als zoodanig Azië noemen, houden andere Zuid Amerika voor het oorspronkelijk land van herkomst. Door de uitbeeldingen echter op de reliefs van de Boroboedoer, die dateeren van het jaar 800 n. Chr., is vrijwel met zekerheid aangetoond, dat Azië als het vaderland van de pisang is te beschouwen. Daarbij komt nog, dat de pisang in Indië een groot aantal Inlandsche namen heeft, die uit het sanskrit afkomstig zijn.

Een vruchtboom, die men herhaaldelijk op de reliefs aantreft, is de *m a n g g a*-boom (*Mangifera indica*, fig. 3). Reeds uit de talrijke afbeeldingen mag men besluiten, dat hij toen reeds een zeer geliefde en veel gekweekte vruchtboom was. De vruchten zelf zijn zeer goed weergegeven. In groepen van drie of vier hangen zij aan lange vruchtstelen; de afzonderlijke vrucht is groot, eivormig en aan één zijde zwak naar binnen gebogen, hetgeen zeer karakteristiek en goed geobserveerd is. Eén eigenaardigheid echter, die schijnbaar in strijd is met de werkelijkheid, valt op bij de uitgebeelde *m a n g g a*-boom: de bladeren zijn nl. zóó weergegeven, dat zij in kransen schijnen te staan aan de toppen der twijgen, hetgeen bij een levenden *m a n g g a*-boom volstrekt niet het geval is. Bekijkt men echter zoo'n boom op eenigen afstand, dan lijkt het inderdaad of de bladeren in een krans om een centrale as zijn gerangschikt. Dit hangt echter samen met de omstandigheid, dat de iets dieperin staande bladeren zich voegen in de ruimten tusschen de meer hooger gelegene, om aldus zoo weinig mogelijk door deze overschaduw te worden, m.a.w. om een zoo gunstig mogelijke plaats in te nemen t.o.v. het licht. In principe is dit hetzelfde als bij het bekende bladmozaiek van den klimop (*Hedera helix*) e.a. De waarneming van de naieven, niet-beïnvloeden natuurmensch is dus toch in zekeren zin juist.

Ook de doerian (*Durio zibethinus*) komt op de reliefs voor; de boom is gemakkelijk herkenbaar aan de groote, dicht gestekelde vruchten (fig. 6). Het verwonderde mij niet de doerian onder de afgebeelde planten te ontdekken, daar zij tot de door de bewoners van Java meest gezochte vruchten behoort: de doerian is bepaald het ooft bij uitnemendheid in den Maleischen Archipel. Het is hier teneenenmale overbodig er verder over uit te weiden, hoe de Inlander op deze vrucht verzot is.

Niet minder gewild bij de Inlanders is de *n a n g k a* (*Artocarpus integra* = *A. integrifolia*), welke boom op de reliefs gemakkelijk en met zekerheid is te herkennen: de bladvorm en de groote, uit den stam ontspringende vruchten karakteriseseeren dezen boom voortreffelijk (fig. 5). Duidelijker nog dan op bijgaande teekening, waarop slechts de omtrek der vruchten is aangegeven, zijn ze te herkennen op het relief zelf of op een foto, omdat de plastische uitvoering der groote vruchten hier beter tot haar recht komt.

Het spreekt van zelf, dat ook de *p a l m e n* op de reliefs allerm minst ontbreken; juist deze groep is zorgvuldig en natuurgetrouw uitgewerkt. In hoofdzaak zijn het 3 soorten van palmen, die telkens weer afgebeeld zijn van welke er 2 gevinde, de derde waaivormige bladeren bezit. Een der beide eerstgenoemde palmen is de *c o c o s p a l m* (*Cocos nucifera*). Zijn groote verspreiding over de geheele tropen der oude wereld, zoowel als het bestaan van vele cultuurvormen stemmen deze palm tot een zeer oude cultuurplant. Evenals nog heden de meest verschillende onderdeelen ervan door de Inlanders worden gebruikt, zoo zal dit ook in vroeger tijd het geval zijn geweest.

Ik zou hier allereerst die kenmerken willen noemen, waardoor zij met één oogopslag op het relief te herkennen is (fig. 7) en waardoor zij zich tevens scherp onderscheidt van de andere palm met gevinde bladeren. De hooge stam draagt een enorme kroon, die uit een gering aantal groote bladeren bestaat. De bladstelen omvatten den stam met breeden voet, terwijl de afgevalen bladeren een duidelijk ringvormig litteken achterlaten, dat ongeveer den halven omtrek van den stam omvat. De groote vruchten, van welke de vorm goed is weergegeven, hangen in trossen bijeen en zijn aan hun voet voorzien van het uitgroeide bloemdek. Ook de topscheut, welke de zoo gezochte palmet levert, is goed getroffen. Het eenige aan deze cocospalm, dat niet geheel met de natuur overeenstemt, zijn de stammen, die overal kaarsrecht oprijzen, terwijl zij in werkelijkheid steeds min of meer schuin omhoog groeien. Daar echter op de reliefs de voet der stammen steeds achter personen verborgen zit, valt deze afwijking weinig op.

De tweede palm is de betelpalm (*Areca Catechu*). Dat het sirih-kauwen ten tijde van den opbouw van de Boroboedoe evenals tegenwoordig nog bij de Inlanders bestond, blijkt reeds uit de op de reliefs voorkomende bakjes bestemd voor de sirih-bladeren en de andere benodigdheden voor het sirih-kauwen. Deze bakjes zijn in vorm zelfs volkomen gelijk aan die, welke tegenwoordig nog bij de Inlanders in gebruik zijn. De betelpalm is buitengewoon natuurgetrouw weergegeven (fig. 8). De stam is slank, waardoor hij zich reeds dadelijk van dien van den cocospalm onderscheidt. Op den top draagt hij een naar verhouding kleine kroon. De bladeren omgeven den stam niet slechts met den voet hunner stelen zooals bij den cocospalm, doch over een tamelijken afstand door middel van groote bladscheeden. De vruchten zijn veel kleiner en hangen in groote getale bundelsgewijs bijeen. Aan den afgebeelden palm is ook nog een opgerichte jonge bloeiwijze zichtbaar. Terwijl bij den cocospalm de bloeiwijzen dadelijk te voorschijn komen uit de oksels van nog aanwezige bladeren, vinden wij deze bij den betelpalm onder de oudste bladeren, daar zij, hoewel eveneens uit de bladoksels ontspringend, eerst zichtbaar worden en tot volle ontwikkeling komen na het afvallen der groote bladscheeden, die haar aanvankelijk omsloten. Bij vergelijking der afbeeldingen 7 en 8 is dit verschil zeer duidelijk.

De eenige waaierpalm, van welke een goede weergave op de reliefs te vinden is, is de lontar of palmyra-palm (*Borassus flabellifer*, fig. 9).

De geweldige waaievormige bladeren op hun krachtige, langs de randen grof gestekelde stelen en de groote, nagenoeg kogelronde vruchten kenmerken deze palm voldoende. Opmerkelijk is, dat de bladsteelfoet gespleten is en dat de beide helften ver uiteenwijken en den stam omvatten. Deze palm speelt een belangrijke rol in het huishouden der tegenwoordige bewoners van den Maleischen Archipel: uit het sap wordt palmwijn en suiker bereid, de bladeren leveren materiaal voor vlechtwerk, de jonge bladeren bezigt men tot papier (lontar), terwijl ook nog de vezels der bladeren en bladstelen tot allerlei doeleinden worden aangewend. Vermoedelijk is ook deze palm een oude cultuurplant, die aan de voorvaders der Javanen niet onbekend zal zijn geweest.

Na de palmen zou ik een plant willen noemen, die ik eerst kort geleden met behulp van een mijner foto's kon terecht brengen. Het onderste relief van fig. 10 beeldt een tooneel af, dat zich afspeelt aan een overkant (van een rivier of meer?). Aan den linkerkant van dit relief staan verscheidene boomen, van welke nummer 2 (van links gerekend) ongetwijfeld een mangga-

boom moet voorstellen: deze is nl. geheel weer gegeven als boven reeds beschreven werd. De uiterst linksche boom van dit relief vertoont slechts een geringe vertakking, terwijl elke zijtak eindigt in een groote bladerkroon, die uit weinige, doch zeer lange en groote bladeren is samengesteld. Ik houd dezen boom voor een *Pandanus*; zijn habitus althans pleit daarvoor. De economische beteekenis van de *p a n d a n* schuilt in zijn bladeren, die voor fijn vlechtwerk worden gebezigd.

Onder de boven genoemde cultuurplanten ontbreken er twee en wel de twee belangrijkste, nl. de bamboe en de rijst: *b a m b o e*, omdat zij het meest gebruikt wordt als materiaal voor huizenbouw en ook voor de vervaardiging van allerlei huisraad, *r i j s t* omdat zij een hoofdvoedsel is. Afbeeldingen van bamboeboschjes, die toch zoo talrijk zijn in een Javaansch landschap, kon ik geen enkele keer ontdekken, noch op voorstellingen die zich in tuinen, noch op die welke zich in de vrije natuur afspelen. Bij enkele der afgebeelde schepen schijnen de zijdelingsche vlerken uit samengebonden bamboehalmen te bestaan. Ik kon ook vaststellen, dat voor hekken en andere omheiningen bamboe gebruikt werd. Veel zonderling echter vond ik het ontbreken van rijstvelden op de onderzochte reliefs, hoewel ik nauwkeurig heb gezocht, of ik ze niet ergens kon vinden. Het blijft natuurlijk mogelijk, dat ik bij het nagaan van ongeveer 2000 reliefs een dergelijke voorstelling over het hoofd heb gezien en dat bij grondiger onderzoek toch wel een afbeelding van een rijstveld zou zijn te vinden.

Hetgeen ik overigens aantrof met betrekking tot de rijst, behoort eigenlijk tot de belangrijkste uitkomsten van mijn onderzoek. Verschillende tooneelen stellen buiten twijfel, dat de rijst ok reeds ongeveer 1100 jaar geleden het hoofdvoedsel voor de Javanen is geweest. Ook mogen wij aannemen, dat godsdienstige ceremoniën in acht genomen werden bij het padi-planten en bij de padisnit en dat de rijst, evenals het brood bij de Christenen, een zekere goddelijke vereering genoot, want op talrijke afbeeldingen vindt men een feestmaal aangericht ter eere van den Boeddha, van een vorst of van een of ander hoog vereerd persoon. Wij zien dan (fig. 11) meestal een groote schotel met rijst, waaromheen talrijke kleinere schalen en schotels met de noodige toespizen. Op de voorstelling ziet men de vrouwen bovendien nog schalen in de hand houden. Dikwijls zijn de spijzen met bloemguirlanden getooid of wij ontwaren ze, zooals op bijgaande foto, onder een eerscherm in een met bloemen versierde zaal. Wij zien hier een „indische rijsttafel” afgebeeld, juist zooals deze nog heden ten dage op Java wordt opgediend. Dergelijke maaltijden treft men op de reliefs veelvuldig aan.

Maar ook leeren de reliefs ons iets omtrent den rijstbouw zelf ten tijde dat de Boroboedoer werd gebouwd, en wel door twee voorstellingen, welke ik eindelijk na lang zoeken ontdekte; ik was er nl. vast van overtuigd, dat dergelijke tafereelen te vinden moesten zijn, daar zij in verband staan met het belangrijkste voedingsmiddel (fig. 12). Een dezer afbeeldingen toont ons een ploegenden landbouwer met een span ossen, welke te oordeelen naar hun vetbulten op den nek en hun korte hoorns zeboes moeten voorstellen. Het voorkomen van zeboes op de reliefs is mede van veel belang: tegenwoordig worden deze voornamelijk in Midden Java als huisdieren gehouden, terwijl in West Java hun plaats wordt ingenomen door karbouwen. De zeboe zou, naar men zegt, eerst door de Hindoes op Java zijn ingevoerd.

Bekijken wij het boven genoemde relief nog nader, dan zien wij, dat de runderen het zware, sterke juk vóór de vetbulten op hun nek dragen. Dit juk zit aan het eind van een naar achteren dikker wordende stang, den disselboom, die onderaan een schuin naar omlaag gerichte en van voren toegespitste houten ploegschaar draagt. Met de linker hand drijft de boer de ploegschaar in de aarde, terwijl hij in zijn rechter hand een zweep houdt, waarmede hij de zeboes aanzet. De ploeg der tegenwoordige Javaansche rijstbouwers ziet er in wezen niet anders uit.

Het andere tafereel heeft betrekking op een rijstooft. Op den voorgrond zitten vier tani's neergehurkt, die bezig zijn de afgesneden halmen tot bundels te vereenigen. Op den achtergrond gaat iemand met twee van dergelijke rijstbossen aan een juk over de schouders weg (fig. 13). De manier, waarop op Java de rijst wordt gesneden, is zoo bekend, dat het overbodig is hierop nader in te gaan. In elk geval zou een foto van een rijstooft op Java in de 20ste eeuw een beeld geven geheel gelijk aan dat op de reliefs. De beide afgebeelde reliefs op de Boroboedoer, welke betrekking hebben op den rijstbouw, zijn daarom van bijzondere beteekenis, omdat zij aantonen, dat deze cultuur op Java gedurende den langen tijd van ongeveer 11 eeuwen niet veranderd is.

Ten slotte wil ik nog de aandacht vestigen op een groot blad, dat men overal op de reliefs kan afgebeeld vinden (fig. 14). Dit blad houdt Pleyte (Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur, Amsterdam 1901) nu eens voor een pisang-, dan weer voor een lotusblad en verderop voor een waaivormig palmblad. In werkelijkheid gaat het hier om geen dezer drie soorten, doch stelt het een blad voor van een Aracee en m.i. van *Alocasia*. Het wordt steeds recht op gedragen door personen

uit het gevolg van vorsten of edelen, te zamen met andere teekenen van vorstelijke waardigheid als het zonnescerm, de vliegenklap en de waaier van pauwenveeren. Doorgaans is het *Alocasia*-blad natuurgetrouw weergegeven, doch dikwijls is de voet gestileerd en met sieraden behangen. Bladvorm en nervatuur pleiten, dunkt mij, voor boven vermelde opvatting. Ik kon echter omtrent de beteekenis van dit blad in verband met de andere onderscheidingsteekenen in de mij ter beschikking staande literatuur geen nadere aanwijzingen vinden, zoodat ik het waag zelf een verklaring te geven, waarin ik meen te zijn geslaagd. De beteekenis zonnescerm, waaier en vliegenklap zijn duidelijk genoeg. Met het eerste werd bij optochten de vorst tegen de zonnestralen beschermd, met den tweeden werd hem koelte toegewaaid en met den derden werden hem de vliegen en muggen van het lijf gehouden. Maar welke beteekenis is te hechten aan het *Alocasia*-blad? Ook hieromtrent kan mogelijk een nog bestaand gebruik uitsluitsel geven. Als een Javaan door regen overvallen wordt rukt hij een groot blad van *Alocasia* ¹⁾ af — welke plant overal langs beekoevers op Java voorkomt en ook als groente gekweekt ²⁾ wordt — en houdt het boven zijn hoofd, waardoor hij vrij behoorlijk tegen den regen beschut is. Tot hetzelfde doel gebruikt hij ook wel een pisangblad. Het *Alocasia*-blad op de reliefs vertegenwoordigt dus het regenscherf; immers ook de vorst kon bij zijn optreden in het openbaar door den regen overvallen worden, in welk geval het zijden zonnescerm geen voldoende beschutting zou bieden; de hevigheid der regenbuien kan zoo groot zijn, dat het water spoedig door het zonnescerm zou heendringen. En de tegenwoordig in gebruik zijnde Chineesche pajoeng van geolied papier zullen er 1100 jaar geleden nog wel niet geweest zijn.

Werden deze vier benoodigdheden, nl. zonnescerm, waaier, vliegenklap en *Alocasia*-blad den vorst oorspronkelijk uit zuiver praktische redenen nagedragen, later werden zij echter de rechtstreeksche kenteekenen der vorstelijke waardigheid daar zij steeds in de onmiddellijke nabijheid van den vorst aanwezig waren. Dit geldt allereerst voor het groote zonnescerm, dat evenals pajoeng, bij groote optochten nog heden achter de Javaansche vorsten aangedragen wordt. Het was van glanzende gele zijde vervaardigd en dwong eerbied af. Zoo is het begrijpelijk, waarom de heilige vijgeboom met een zonnescerm gekroond wordt voorgesteld. — Ook als een in het wild groeiende plant trof ik de *Alocasia* een enkele maal afgebeeld aan.

1) Althans een blad van een Aracee.

Red.

2) Verwart de schrijver hier niet *Alocasia* met *Colocasia esculenta* (*Colocasia Antiquorum*), de bekende *talles*?

Red.

Wat het aantal op de Boroboedoer afgebeelde plantensoorten betreft, zoo weet ik heel goed slechts een klein gedeelte er van terecht te hebben kunnen brengen. Doch dit weinige was voor mij des te loonender, omdat behalve de louter systematische naamsbepaling daarmee ook nog aanvankelijk niet vermoede uitkomsten op cultuurhistorisch gebied verkregen werden. Ongetwijfeld zijn in dit opzicht bij een dieper gaand onderzoek nog meer resultaten te verwachten. Ook is het duidelijk geworden van welk een groot belang de kennis van het leven der hedendaagsche bevolking van Java is en hoe het ons slechts met deze wetenschap als uitgangspunt mogelijk was verschillende duistere punten op te helderen. Indien men ook eens op deze wijze het op de reliefs afgebeelde huisraad, de wapens, de muziekinstrumenten, voorts de kleeding, de

dansen, enz. bestudeerde en alles zou kunnen vergeeijken met de hedendaagsche Javaansche zeden en gewoonten, zou ongetwijfeld nog een reeks belangrijke bijzonderheden te putten zijn uit de afbeeldingen op de reliefs van de Boroboedoer.

Weenen, 1931.

H. CAMMERLOHER.

(De Tropische Natuur Jrg. XX Aug. 1931.)

(In het Octobernummer van dit zelfde Tijdschrift vindt de belangstellende lezer een artikel "Welke planten vindt men op de Boroboedoer afgebeeld", door R. C. Bakhuizen van den Brink, waarin bovenstaand opstel besproken en aangevuld wordt. Red. Djawa).

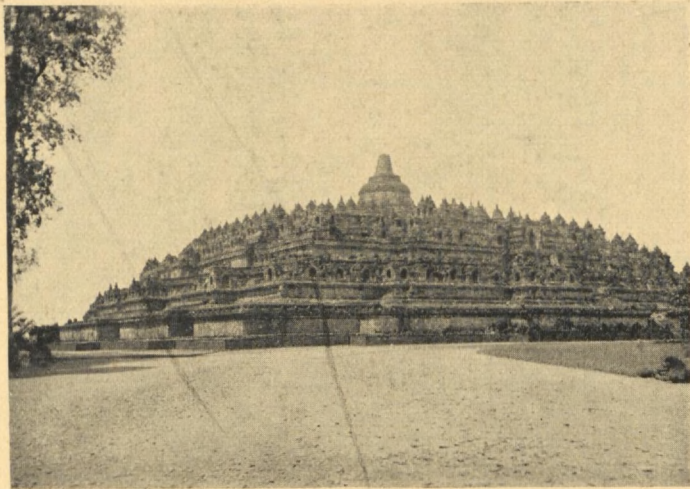

Foto W. F. Winckel.

Fig. 1. De Boroboedoer gezien van de noordzijde.

Fig. 2. Olifanten, apen en pauw.

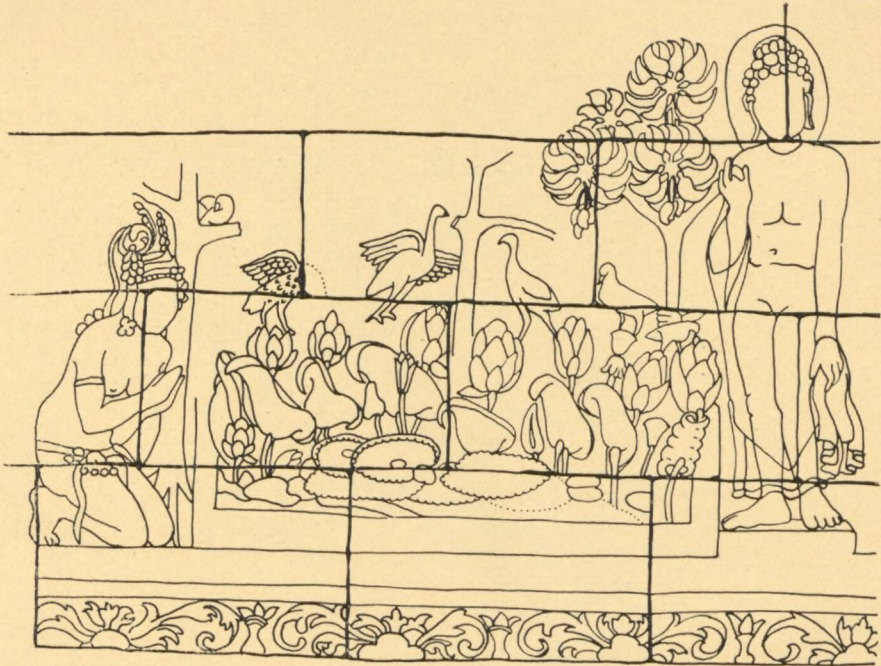

Fig. 3. Lotosvijver en manggaboorn.

Fig. 4. De heilige vijgeboom. Boeddha zittend op het lotuskussen van een door leeuwen gedragen troon.
(Naar een prentbriefkaart).

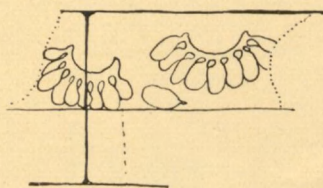
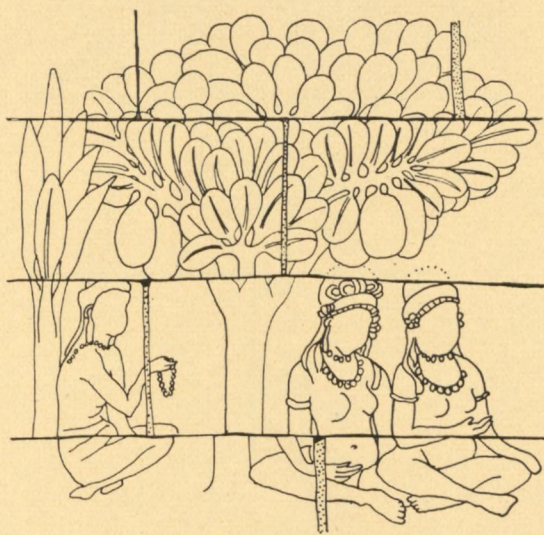

Fig. 5. Pisang en nangkaboom; pisangs.

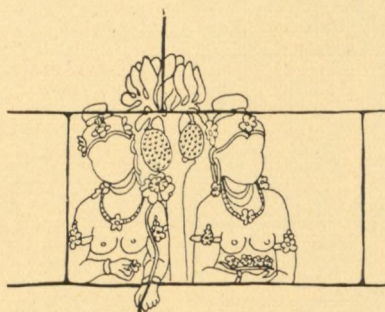

Fig. 6. Doerian.

Fig. 8. Areca-palm.

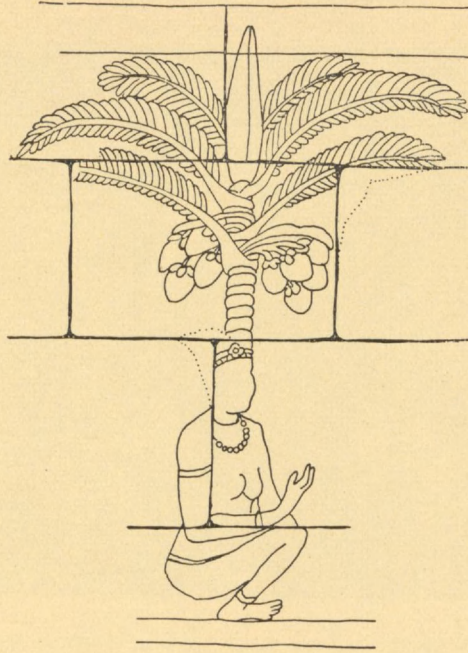

Fig 7. Cocospalm.

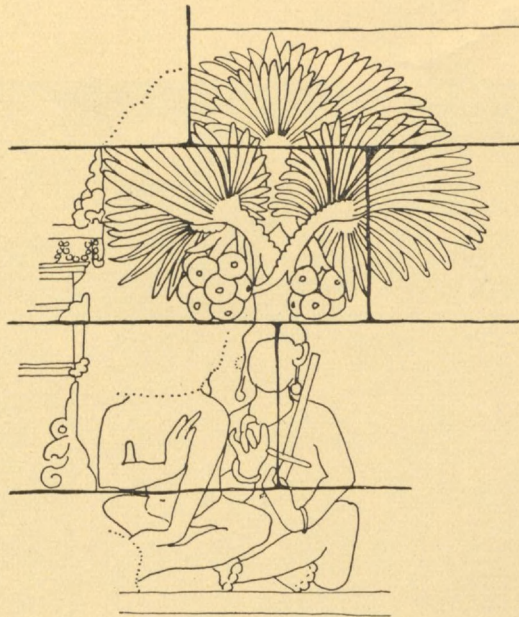

Fig. 9. Palmyra-palm.

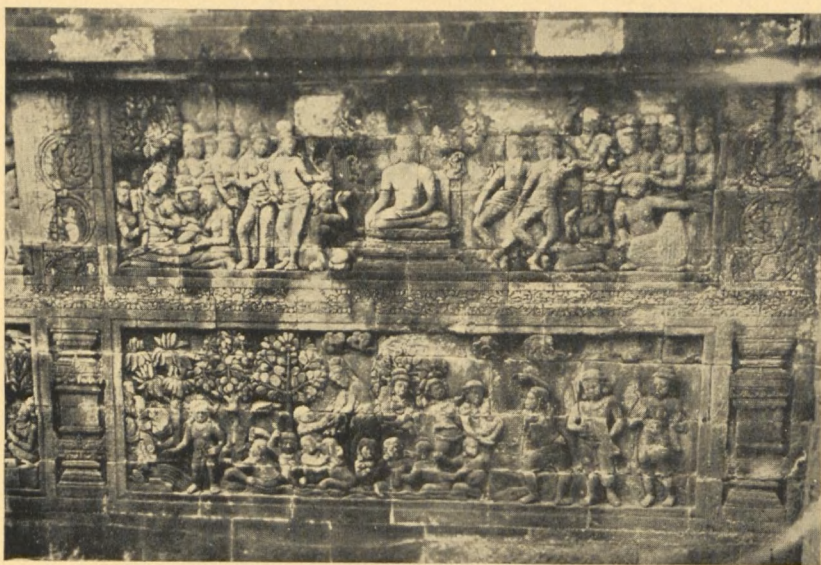

Fig. 10. Onderste relief: de eerste boom van links is een Pandanus, de tweede is een manggaboorn.

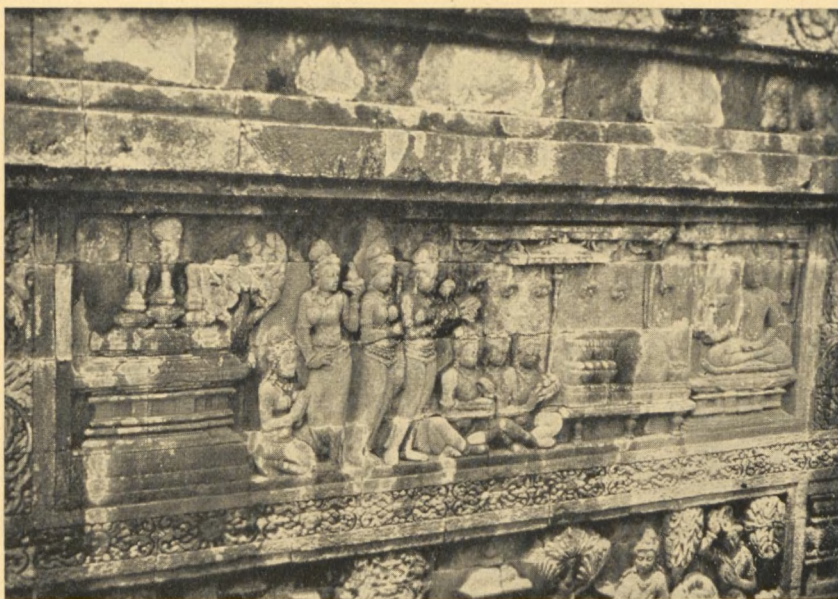

Fig. 11. „Indische rijsttafel”.

Fig. 12. Ploegende landbouwer.

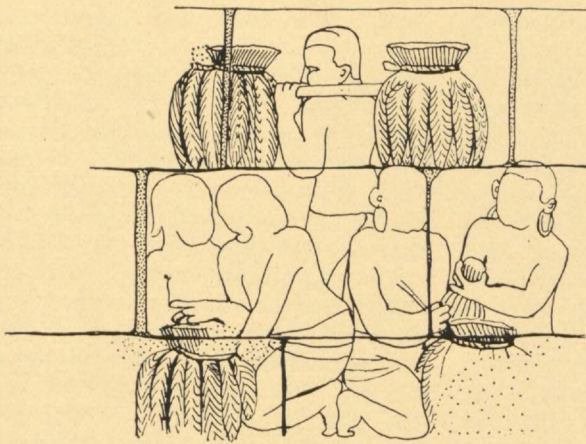

Fig. 13. Rijstoogst.

Fig. 14. Alocasia-blad.

BOEKBESPREKING.

TANTRI, DE MIDDELJAVAANSCH PANCATANTRA-BEWERKING, *proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Vros, Leiden, 1929, 135 blz.), en TANTRI KAMANDAKA, EEN OUDJAVAANSCH PANTJATANTRA-BEWERKING, *in tekst en vertaling uitgegeven door Dr. C. Hooykaas (Bibliotheca Javanica, uitgegeven door het K. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 2, 1931, 214 blz.)*.

Deze beide boeken vormen te zamen eigenlijk een geheel, of vullen elkaar aan. Vandaar dat zij hier te zamen besproken worden.

In het eerste geeft Dr. Hooykaas in een inleiding, een viertal hoofdstukken en een zevental appendices een beschrijving van de verhouding van de oude Javaansche fabelboeken tot het uit de Sanskriet-letterkunde zoo bekende Pantjatantra, en de afstammelingen daarvan in andere literaturen van Zuid-Oost-Azië. Dit proefschrift wil dus meer licht laten vallen op een van de wegen, die de verbinding gevormd hebben van de Javaansche letterkunde met de wereldletterkunde, want hiervan is het Pantjatantra, het boek der levenswijsheid in den vorm van dierenfabelen, een vertegenwoordiger. Dr. Hooykaas begeeft zich hiermede op het gebied, waarop Dr. Brandes hem is voorgegaan, van de vergelijking der voortbrengselen van verschillende literaturen, alleen wat betreft de stof, die zij behandelen of verwerken. Karakterschetsen dier literaturen, of van de besproken voortbrengselen der Javaansche letterkunde, moet men in zijn boek niet in hoofdzaak zoeken.

In de inleiding herinnert Dr. Hooykaas er aan, welk een merkwaardig groote plaats het Pantjatantra en zijn afstammelingen in de wereldletterkunde innemen of ingenomen hebben, en hoeveel belangstelling dienovereenkomstig reeds sedert lang door Europeesche onderzoekers voor dit boek getoond is. De oude Javaansche bewerking, de Tantri, is op Java ook blijkbaar zeer bekend geweest; op vele tjandi's zijn verhalen eraan ontleend afgebeeld. In het eerste hoofdstuk geeft Dr. Hooykaas een schets van de Indische en Indonesische letterkundige werken, die van het Pantjatantra afstammen. Daarbij valt het op, dat in de nieuwere Javaansche letterkunde de populariteit van dit werk niet zoo heel groot is. In het tweede hoofdstuk bespreekt Dr. Hooykaas de onderlinge verhouding van de verschillende Tantri-redacties, die er in de oudere Javaansche en in de Balineesche letterkunde gevonden zijn. In de nieuwere Javaansche letterkunde moet men, als meer bekend, naast de volledige bewerkingen van Tantri-afstammelingen

of vertalingen van Pantjatantra-bewerkingen uit het Maleisch, voornamelijk wijzen op enkele herinneringen aan of gedeeltelijke ontleeningen uit den bundel Tantri-verhalen, in sommige werken aan te wijzen. Dr. Hooykaas noemt terecht het begin van het boek van Anglingdarma, den Vorst die de taal der dieren verstond. Ook in dongèng's, Javaansche vertellingen, en dierenverhalen (het boek van den Kantjil, het Dwerg-hert), kan men niet zelden dezelfde verhalen terugvinden als die welke voorkomen in de Tantri-boeken. Maar de afstamming is in al die gevallen wel zeer onzeker.

Na in een derde hoofdstuk een overzicht te hebben gegeven van uit de Achter-Indische literaturen bekend geworden redacties van het Pantjatantra, geeft Dr. Hooykaas in het vierde hoofdstuk zijn gevolgtrekkingen, welke hierop neer komen, dat Achter-Indische redacties en de Javaansche Tantri-boeken veel onderlinge overeenstemming vertoonen, en waarschijnlijk beide afstammen van een Zuid-Indisch voorbeeld. Evenals de Achter-Indische werken hebben ook de Tantri-boeken als inleiding of raamverhaal de uit de 1001 nacht zoo bekende geschiedenis van de verstandige prinses, die haar heer gemaal vele nachten lang met haar verhalen weet te boeien. In het Sanskriet Pantjatantra en de Maleische afstammelingen daarvan worden de verhalen echter verteld door een wijs man met het doel eenige domme Vorstenzonen de noodige levenswijsheid bij te brengen.

In de twee eerste appendices, die te zamen bijna de helft van het boek innemen, vindt men dan inhoudsopgaven van de verschillende redacties der Tantri-boeken, vergeleken met de Achter-Indische Pantjatantra-afstammelingen. De overige appendices geven overzichten en een tabel ter vergelijking van het bezit aan verhalen van de Tantri-boeken met dat van een 14 tal andere Pantjatantra-afstammelingen uit Voor- en Achter-Indië.

Zooals Dr. Hooykaas, al zij het niet geheel in het begin van zijn boek, mededeelt, heeft hij zijn onderzoek in hoofdzaak beperkt tot de drie groepen Tantri-redacties, die zoogenaamd middel-

Javaansch van taaleigen zijn. Dit blijkt ook uit den titel van zijn werk. Om deze redakties te kunnen vergelijken met de andere Zuid-Oost-Aziatische Pantjatantra-afstammelingen heeft hij zich een groote belesenheid moeten verwerven, en met veel vlijt een aanmerkelijk aantal boeken moeten doorzoeken. Wat deze, niet gering te achten arbeid heeft opgeleverd, is ongetwijfeld van belang voor het Pantjatantra-onderzoek, en voor de verheldering van het begrip voor de samenhang in de wereldletterkunde. En langs dien weg brengt Dr. Hooykaas er ons ook toe ook de oudere Javaansche letterkunde in grooter verband te zien, wat niet zonder nut is. Wat meer overzichtelijkheid, door een verdeling in paragrafen bij voorbeeld, had het den lezer gemakkelijker kunnen maken de hoofdzaken uit de groote massa der feiten, die het boek bevat, uit te lezen. De samenvatting in het Engelsch, die men aan het slot vindt, heeft met het oog hierop ook voor den Nederlandschen lezer zeker niet weinig nut. Een alfabetische klapper en bladwijzer van de tallooze namen, vooral ook die van boeken, die in het proefschrift genoemd worden, mist men echter toch noode.

Aan de zelfopgelegde beperking tot het onderzoek van de Tantri-redacties in ouder Javaansch heeft Dr. Hooykaas zich echter niet streng gehouden, en gelukkig maar. Hij maakt ook wel melding van een aantal als Pantjatantra-afstammelingen te beschouwen werken in nieuwer-Javaansch, maar als terloops. Het komt mij voor, dat het onderzoek van de oude Tantri-boeken juist op gelukkige wijze zijn voortzetting en vol-eindiging had kunnen vinden in een samenvatting van wat de nieuwere Javaansche letterkunde bevat aan Pantjatantra-afstammelingen, om zoo te komen tot een overzicht van de opname van het Pantjatantra in de geheele Javaansche letterkunde. Dit had allicht niet zooveel meer arbeid gekost, daar de taal van de Pantjatantra-afstammelingen uit den jongeren tijd geen moeilijkheden meer biedt, zooals die van de Tantri-boeken. En zoodoende had het onderzoek ook tot vermeerdering van ons inzicht in de ontwikkeling der Javaansche letterkunde zelf vrucht gedragen.

Immers naast den samenhang in de wereldletterkunde en de vergelijking van den inhoud der Tantri-boeken tot in bijzonderheden met het bezit aan verhalen van andere Pantjatantra-afstammelingen in Zuid-Oost-Azië, is het toch zeker ook wenschelijk aandacht te besteden aan de vraag, wat de Javaansche letterkunde verder met die verhalen gedaan heeft. Wellicht vindt Dr. Hooykaas nog gelegenheid nader in te gaan op deze vraag, en daarbij ook aandacht te wijden aan de dierenverhalen, vervat in de verschillende bundels vertellingen van den kantjil, het Dwerghert, aan die, vervat in de rechtskundige

werken zooals de Papakem Tjerbon, en aan die bundels verhalen, welke niet of niet onmiddellijk afstammende van de oude Tantri-boeken, maar blijkbaar op nieuw bewerkt, in lateren tijd op Java het meest bekend zijn geworden. Dr. Hooykaas noemt reeds terloops de S. Oemajon Fal van M. Ng. Kramaprawira, welke, door het schoolonderwijs, een vrij groote bekendheid heeft verkregen. In den allerlaatsten tijd (na het verschijnen van het proefschrift) heeft het Kantoor voor de Volkslektuur een S. Bajan Boediman, opnieuw bewerkt in het Javaansch, uitgegeven, welke te beschouwen is als een jongste afstamming van een oud geslacht.

Heeft Dr. Hooykaas dus, bij zijn beschouwing van de Tantri-boeken, volle aandacht geschonken aan het algemeene, waarin zij overeenstemmen met de Pantjatantra-afstammelingen in andere literaturen, het bijzondere en eigenaardige van de Javaansche bewerkingen der verhalen heeft hij weinig naar voren laten komen. Inderdaad is in de oude Tantri-boeken vermoedelijk veel minder eigenaardig Javaansch te vinden dan in de latere bewerkingen. Daarmede is echter gezegd, dat voor de vermeerdering van onze kennis van en de verdieping van ons inzicht in de Javaansche letterkunde en daarmede van de Javaansche beschaving het onderzoek van de latere bewerkingen, ook al zijn die jong en slecht in het oog van den Pantjatantra-bewonderaar, van zeker evenveel belang is als dat van de oudere. Zoo heeft ook het onderzoek van de lakon's van de wajang voor onze kennis van de Javaansche beschaving minstens evenveel belang als de vergelijking der bewerkingen van het Mahabharata in het oudste Javaansch met hun Sanskriet origineel, ook al heeft men vroeger dat wel eens anders gemeend, en in de lakon's slechts nietswaardige verbasteringen van later tijd gezien. Toegegeven, dat de mythologische wajang-letterkunde in belangrijkheid de zedekundige fabelletterkunde in nieuwer Javaansch verre overtreft. Het onderzoek van deze laatste groep werken is daardoor niet zoo veelomvattend, zoodat wij met te meer recht mogen verwachten dat Dr. Hooykaas zijn proefschrift spoedig met een daarover handelend opstel zal weten aan te vullen.

Reeds heeft hij zijn boek een belangrijke aanvulling gegeven in de in hoofde dezes vermelde tekstuitgave met vertaling van de Tantri Kaman-daka. Immers die voldoet, althans voor een gedeelte, aan het verlangen naar kennismaking met de oude fabelletterkunde, welke Dr. Hooykaas in het proefschrift door zijn geestige en welgekozen opmerkingen weet gaande te maken, maar niet bevredigt, anders dan door inhoudsopgaven. In dit tweede deel van de Bibliotheca Javanica ontvangen wij echter een volledigen tekst met vertaling, naast elkander gedrukt, zoodat het

mogelijk is zich een denkbeeld te vormen van dezen ouden Tantri-tekst als letterkundig werk.

Het Tantri-Kamandaka-boek is in proza, het oudste der Tantri-boeken. Vermoedelijk is het juist zulk een soort bewerking van een (nog niet aangewezen) Sanskriet werk, met overname van sommige Sanskriet strofen, die als teksten dienen waarop het verhaal voortbouwt, als de oude Javaansche bewerkingen van een aantal Mahabharata-boeken. Van deze bewerkingen verschilt de Tantri-Kamandaka ook niet veel in taaleigen. Daar dit mede tot het oudste behoort, dat in de ontwikkeling der Javaansche taal aan te wijzen is, moet de vertaling vrij wat moeite gekost hebben. Des te meer is het te waardeeren, dat Dr. Hooykaas dit werk tot een goed einde heeft weten te brengen, ook al kan men in sommige gevallen wat betreft de juistheid der vertaling van meening met hem verschillen. Aan het Nederlandsch der vertaling heeft hij tevens een zoodanigen vorm weten te geven, dat zij zich aangenaam laat lezen. Daardoor is dit boek voor hen, die geen Javaansch kennen, zeer wel te genieten als een proeve van de oude letterkunde in dit land.

In de inleiding tot deze vertaling geeft Dr. Hooykaas een overzicht over wat in zijn proefschrift medegedeeld wordt aangaande Tantri-boeken. Tantri is eigenlijk de naam van de prinses, die nacht op nacht haar heer gemaal bezig weet te houden met de verhalen, zooals men zich herinnert uit het bekende raamverhaal van de 1001 nacht. Dus de Javaansche Sjeherazade, of Saërahsadé, zooals zij in de Javaansche vertaling van de 1001 Nacht (uit het Nederlandsch) van den Heer Winter heet. Kamandaka is, naar het schijnt, eigenlijk afgeleid van den naam van den schrijver van een in vroeger eeuwen bekend Sanskriet boek over politiek en moraal. Vervolgens heeft het den zin gekregen van staatkundig, politiek, welke beteekenis zich ontwikkeld heeft (is dat wonderlijk?) naar de zijde van listig en onwaar, waarin het thans wel voorkomt. In de nieuwere Javaansche letterkunde is Kamandaka de schuilnaam van Radèn Banjaktjatra, den koningszoon van Padjadjaran, die betrekkingen aanknoopte met het aanvallige dochtertje van den Dipati van Pasir, omdat dat meisje zoo zeer op zijn moeder geleek. Deze geschiedenis, in de Babad Pasir te boek gesteld, is gewestelijk, in de omstreken van Poerwakarta in Banjoemas, als volksverhaal niet onbekend. Het Tantri-Kamandaka-boek heeft zijn dubbelen naam, nog in de beteekenis van: het staatkundige, pas in later tijd gekregen, om het te onderscheiden van twee andere Tantri-boeken, welke, naast onderwijzende, vooral ook letterkundige kunstwerken bedoelen te zijn, en mede daarom, naar de dichtmaten, waarin zij voornamelijk geschreven zijn, Tantri Demoeng en Tantri Kadiri genoemd worden.

Het is zeer te hopen, dat Dr. Hooykaas zijn voornemen, deze twee Tantri-boeken in dichtmaat ook uit te geven en te vertalen, tot uitvoering zal brengen. Want, terwijl in het Tantri-Kamandaka-boek nog duidelijk blijkt, dat het een bewerking is van een niet-Javaansch origineel, moeten de twee andere boeken reeds veel meer Javaansch zijn. Misschien mag men hiermede in verband brengen het feit, dat zij geen of althans geen duidelijk uitgesproken moraal of zedespreuk bij elk verhaal schijnen te plaatsen. Ook taalkundig beloven deze twee latere Tantri-boeken van veel belang te wezen.

Reeds nu heeft de jonge Bibliotheca Javanica van het Bataviaasch Genootschap (no. 1 is het door Prof. Berg uitgegeven boek van Rangga Lawé) met dit Tantriboek een belangrijke aanwinst verworven. De verzorging van druk en uitgave is zeer goed, evenals dat trouwens, een hoogst loffelijke uitzondering, het geval is met het proefschrift. Maar evenals bij het proefschrift, had bij de Tantri-uitgave een alfabetisch namenregister niet mogen ontbreken. Indien daarin ook de soortnamen van de dieren en de waardigheden of ambachten van de menschen, die in de fabels optreden, vermeld waren, hadde dat den toekomstigen onderzoeker vrij wat zoeken kunnen besparen, wanneer hij van een willekeurig Javaansch vertelsel zal willen nagaan of het misschien reeds in het Tantri-boek voorkomt. Het is zaak in een volgende uitgave dit ernstige verzuim, vooral ook ten aanzien van het proefschrift, in te halen.

Een zeer welkome toegift bij deze uitgave van het K. Bataviaasch Genootschap is een bundeltje afdrukken van Balineesche teekeningen op palmblad, ontleend aan een Balineesch verlucht handschrift van het Tantri-boek. Reeds vroeger zijn er eenige bundeltjes van dergelijke Balineesche teekeningen, verluchtingen van bekende teksten, uitgegeven. Men vindt er een in het eerste en tot nu toe helaas eenige deel van de Publikaties van den Oudheidkundigen Dienst (1925), betrekking hebbende op het beroemde Mintaraga-verhaal. Het bekijken van de Tantri-teekeningen heeft Dr. Hooykaas aanmerkelijk veraangenaamd, door er in duidelijke zinnestjes onder te zetten wat zij voorstellen, iets wat, ten gevolge van de eigenaardige wijze van voorstelling der Balineezen, lang niet altijd dadelijk te zeggen is. Op zich zelf is het in druk voor de belangstellenden bereikbaar maken van Inheemsche teekenkunst echter reeds zeer te loven. Het is te hopen dat ook nieuwere Javaansche teekeningen of schilderijen, zoowel die in wajang-stijl als de meer „natuurgetrouwe“, spoedig eens een beurt krijgen naast de Balineesche. Thans zijn afdrukken van Javaansche teekeningen of verluchtingen, van teksten in wajang-stijl bijna alleen te

vinden in de Javaansche uitgaven van het Kantoor voor de Volkslektuur. Er zijn er echter zeker onder te vinden, die het waard zijn, voorzien van duidelijke toelichtingen, meer algemeen bekend gemaakt te worden door den druk.

Vol verwachting zien wij de volgende uitgaven van de hand van Dr. Hooykaas tegemoet.

Dr. Th. PIGEAUD.

BOEKAANKONDIGING ¹⁾.

BULLETIN DE L'ÉCOLE FRANÇAISE D'EXTRÊME ORIENT,
Tome XXX, 1930, Nos. 1 — 2, Janvier — Juin, 1930,
Hanoi 1931. II, p. 29 — 80: Les inscriptions malaises
de Çrīvijaya, par George Coedès.

De Directeur zelf der Fransche School te Hanoi heeft gemeend de inscripties van Çrīvijaya nog eens aan een hernieuwd onderzoek te moeten onderwerpen. Was het bestaan van het machtige Palembangsche rijk een twaalfal jaren geleden nog een verrassende noviteit, die groote belangstelling wist te wekken, zoozeer dat weinige jaren later reeds de kleinste schoolboekjes ervan gewaagden, de laatste jaren weten we althans dit zeker, dat er niet zonder meer mag gesproken worden van de „Sumatraansche Periode der Javaansche Geschiedenis”; zelfs worden argumenten aangevoerd voor „Een Javaansche Periode der Sumatraansche Geschiedenis”. Onder deze omstandigheden de zeer schaarsche oorkonden der Maleische landen uit den betreffenden tijd nog eens gezamenlijk uit te geven, voor zoover mogelijk in facsimile, alle in transcriptie en vertaling, onder ampele toelichting van de verschillen in lezing en vertolking met de vorige uitgevers, is dan ook dankbaar gebleken. De schrijver heeft nog gelegenheid gevonden Algemeene Opmerkingen toe te voegen aan zijn artikel, van palaeographischen, chronologischen, theologischen, historischen en taalkundigen aard, terwijl hij zijn studie dezer oud-maleische teksten besluit met een zeer uitgewerkte en volledige woordenlijst.

Vaststaand is in ieder geval dat Çrīvijaya een machtig rijk is geweest; het bijna geheel ontbreken van bouwkundige overblijfselen en de schaarschte van de slechts vier inscripties, terwijl Java voor menige periode aan beide zoo rijk is, billijken de buitengewone zorgvuldigheid van onderzoek. Een eerste uitgave — en wel i.h.b. van inscripties — brengt zooveel moeilijkheden met zich mede, zoowel van schrift als van woorden, van historische als van theologische verklaring, dat er gemeenlijk nog wel wat terechtgebracht of rechtgezet blijkt te kunnen worden, dat door den eersten uitgever over het hoofd gezien is. Komt daar dan nog bij, dat men de beschikking heeft gekregen over beter epigrafisch materiaal, terwijl men bovendien rijke en rijpe ervaring heeft op aangrenzende gebieden, zooals hier het geval is, dan is een dergelijk hernieuwd onderzoek zeer vruchtbaar, temeer daar de disiecta membra nu vereenigd worden tot één corpus inscriptionum çrīvijayarum.

Al dadelijk wijst Coedès op een inconsequentie in de transcriptiemethode, die den pioniersparten gespeeld heeft. Dan volgt successievelijk

de behandeling van de steenen van I Kědukan Bukit en II Talang Tuwo in Palembang, III Karang Brahi in Jambi en IV Kota Kapur op Bangka. Eerst de volledige literatuur betreffende het behandelde stuk, dan de transcriptie met alle opmerkingen waartoe deze aanleiding geeft in vergelijking met de eerste poging, daarna de vertaling op dezelfde wijze en ten slotte eenige opmerkingen.

Scheen I tot dusverre te beschrijven 's konings landing te Sāmba, zijn verlossing van Minānga Hāmbar, zijn aankomst te Mataya en tenslotte de stichting van de versterking van Çrīvijaya — Coedès ziet erin dat de Koning eerst scheep gaat naar een niet met name genoemde plaats, waar hij magische kracht verwierf die hem in staat stelde zich den volgenden maand te bevrijden; vervolgens leidde hij zijn leger en gevolg, zoowel te water als te land, in statige en feestelijke optocht van daar en volbracht blijkbaar een ceremonie om aan zijn rijk de bovennatuurlijke krachten te verleen die hij op zijn reis was gaan zoeken.

II werd tot dusverre opgevat als betrekking te hebben op de stichting van een park door Çri Jayanāça, met alles wat het bevat bestemd voor de levende wezens, dieren en planten. Een reeks van voorschriften wordt gericht tot de geloovigen die door het opvolgen hiervan aanspraak zullen kunnen maken op de hoogste buddhistische gelukzaligheden, het Volmaakte Inzicht hierbij inbegrepen. Coedès daarentegen, vertrouwd als hij is met de theologische literatuur van het Buddhisme en haar technische termen, vat den inhoud als volgt samen: Een reeks van goede werken, verricht door den koning, bestemd voor het welzijn aller wezens, is hun beste middel om een aantal gelukzaligheden deelachtig te worden, waarvan de eerste uitsluitend stoffelijk zijn ter bevrediging der dierlijke instincten, maar die door een geleidelijk voortschrijden zich verheffen tot op zedelijke en mystieke hoogte, tot het Volmaakte Inzicht aan toe.

1) In vorige jaargangen van Djāwā werden de lezers geregeld op de hoogte gehouden van het voor Java belangrijkste dat ter sprake kwam in buitenlandsche tijdschriften. Later is deze rubriek komen te vervallen, daar geen gelegenheid meer kon gevonden worden voor dit nogal tijdroovende werk. Wellicht dat dit nu geleidelijk aan weer opgevat kan worden.

III is bijna hetzelfde als IV, maar bevat twee passages minder. Brandes, Kern en Krom hadden deze inscriptie al bijna afgehandeld, en op eenige punten van ondergeschikt belang na neemt Coedès hun lezing over; alleen de onbegrijpelijke beginformule houdt hij voor geschreven in een kabbalistische taal, zooals vaker geschiedt met bezweringen, want die vormen den inhoud.

Van dit viertal inscripties nu, vermeerderd met de gegevens geboden door I-tsing en de Chineesche Annalen, heeft reeds Krom gebruik gemaakt voor zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis; Coedès voegt hieraan nog het een en ander toe. In de eerste plaats doet hij de twijfelachtigheid in de dateering plaats maken voor zekerheid; hij licht toe, dat de inscripties moeten uitgegaan zijn van den koning van Çrivijaya, en wel w.s. van denzelfden koning. Verder geven deze teksten, nu ze goed verklaard zijn, een nauwkeuriger beeld omtrent den door den vorst uitgeoefenden godsdienst en de geloofsvoorstellingen der bevolking. II is het oudste blijk van het Mahāyāna in Indonesië en Indo-China, en wel het Tantrisme, dat zich van uit de universiteit Nālandā en over Bengalen met groote snelheid had verspreid om in Indonesië een vruchtbaren bodem te vinden. In het voorbijgaan trekt Coedès nog een der tien stutten van Stutterheim's trotsch kasteel der Javaansche Periode weg en schraagt hiermee Krom's monumentaal gebouw der Hindoe-Javaan-

sche Geschiedenis. Godsdiensthistorisch licht hij toe, hoe koning Jayanāṣa zich beschouwde als Bodhisattva, van welk verschijnsel hij nog verscheidene voorbeelden opsomt, waaronder den regeerenden koning van Siam, en constateert naar aanleiding van het woord siddhi dat de magie, sinds praehistorische tijden in groote eer bij de primitieve bevolkingsgroepen van Indonesië, zich beter aanpaste bij het tantristische hinduïsme of buddhisme dan bij eenigen anderen godsdienst, zoodat het wellicht niet toevallig is, dat de oudste vermelding van siddhi in Kambodja in verband staat met den naam van een koning die van Java kwam.

Na eenige palaeografische opmerkingen over den vorm van de letter r gaat de schrijver over tot de taalkunde. Voorvoegsels, achtervoegsels en invoegsels worden aangewezen, waaronder er zijn, die ons verder niet in dien vorm bekend waren; deze oud-maleische teksten zijn ook voor den linguïst van belang. De woordenlijst, waarin alle woorden opgenomen zijn met verwijzing naar regel en steen waar ze voorkomen, geeft ook de tegenwoordige Maleische spelling, de vertaling, verwijzing naar werken waar deze woorden reeds behandeld zijn en verdere opmerkingen. Deze lijst beslaat 15 bladzijden en vormt het slot der studie.

19 Juli 1931.

C. HOOYKAAS.

KERN INSTITUTE — LEYDEN, *Annual Bibliography of Indian Archaeology, for the year 1926, published with the aid of the Government of Netherlands India, Leyden: E. J. Brill Ltd. — 1928.*

Id. 1927 : 1929; *Id.* 1928 published with the aid of the Government of Netherlands India and with the support of the imperial government of India, 1930; *Id.* 1929 : 1931.

Ook al beweegt men zich slechts op een welomschreven veld van onderzoek, dan nog blijft het moeilijk op de hoogte te blijven van de studies die er verschijnen. Of dit nu komt doordat de groote monografieën zoo kostbaar en schaars te krijg zijn, of doordat er elk jaar nog ettelijke periodieken aan de toch al zoo talrijke toegevoegd worden, dan wel dat schrijvers van artikels niet altijd de juiste plaats kiezen voor hun mededeelingen, in ieder geval heeft de Orientalist telkens het onaangenaam bewustzijn niet georiënteerd te zijn. Een ephemer verschijning van Scherman's Orientalische Bibliographie vermag hier niets aan te verbeteren; fonds- en antiquariaatscatalogi van groote firma's kunnen slechts boektitels geven, en dan natuurlijk nog slechts in reclame-stijl. Vandaar de groote waardeering die in ruime kringen gekoesterd wordt voor de

nu reeds vier maal verschenen *Annual Bibliography of Indian Archaeology*, welke ook tijdschriftartikelen edg. opneemt, kritisch waardeert, de aandacht vestigt op boekbesprekingen, enz. Door zich te beperken tot een speciaal gebied kan men de stof meester blijven, zoodat de gebruikers verzekerd zijn van de voortzetting van dit werk, dat een niet gering deel van zijn waarde altijd zal blijven danken aan zijn geregeld verschijnen.

Dit beperkte gebied, nl. der Indische Archaeologie, omvat niet alleen Britsch-Indië, het uitstralingsgebied der Indische bouwkunst, maar ook de gebieden waar deze zich heeft doen gelden, in de eerste plaats Ceylon, Achter-Indië en Indonesië, maar dan ook de naburige landen als Iran, Mesopotamië, Turan, Tibet en Afghanistan, benevens het Verre Oosten: China, Japan,

Korea. Het leeuwendeel wordt uitgemaakt door Britsch-Indië, waarbij de stof in tien verdeeld wordt: archaeologie en algemeene kunstgeschiedenis, architectuur en sculptuur, schilderkunst, iconographie, palaeographie, epigraphie, chronologie, oude geschiedenis, oude geographie, munt- en penningkunde. Voor het nu verschenen deel, dat in 1931 is gedrukt, waarvan het materiaal in 1930 verzameld en verwerkt is, bestaande uit studies van 1929, zijn niet minder dan 116 tijdschriften geëxcerpeerd: het totaal der behandelde artikelen is 731.

Het valt niet te ontkennen dat de Britsch-Indische archaeologen met dit werk nog het meeste gebaat zijn; zij getuigen ook in warme bewoordingen van hun waardeering, terwijl het Gouvernement, in navolging van het Nederlandsch-Indische, een ruime subsidie verleent. Toch meene men niet dat wij hier het werk op ons genomen hebben dat anderen hadden moeten doen. Voor de Britsch-Indische archaeologen was het nog wel mogelijk, op de hoogte te blijven van de in Britsch-Indië verschijnende vakliteratuur, maar juist voor ons niet, wanneer niet een speciale instelling zich daarmee belast. En het is voor

ons van belang op de hoogte te blijven dier literatuur, immers het is een bekend feit dat voor vruchtbare bestudeering van het grootste deel der bouwkunst hier en veel van de cultuur, de Hindoe-Javaansche, kennis van het moederland en van de andere randgebieden onontbeerlijk is. Nog niet zoo lang geleden heeft Sylvain Lévi bij zijn bezoek aan Barabudur en Bali dit nog eens met voorbeelden uit de praktijk bewezen.

De Bibliographie van het Instituut Kern is niet alleen nuttig maar ook aantrekkelijk, en wel doordat de eerste vellen druks zijn ingeruimd aan een overzicht nopens de belangrijkste resultaten van den arbeid op onderscheiden terreinen, als Indo-China, Ceylon, Baluchistan, Iran. Een aantal uitstekende foto's verduidelijken dit. Juist dit jaar heeft Indonesië een primeur, in zooverre Sylvain Lévi na eenige korte opmerkingen in het Verslag van het zesde congres van het Oostersch Genootschap in Nederland, 1929, pag. 7—8, hier de gelegenheid vond om aan de hand van fotografieën breedvoeriger in te gaan op de reliefs van den bedolven voet van Barabudur.

C. HOOYKAAS.

Een te weinig bekende verkorte vertaling van het MAHABHARATA en het RAMAYANA.

Deze twee groote Sanscrit-epen vormen den grondslag van de hindoe-javaansche sagen. Wie met javaansche kunst en kultuur in aanraking komt, stoot altijd weder op de helden en heldinnen dezer epen, en wie er belang in stelt, zou er gaarne iets meer van weten, een overzicht hebben over het geheel, de personen leeren kennen, zooals zij er oorspronkelijk hebben uitgezien. Juist het vergelijken met dat, wat wij er in Java van weervinden, en het kunnen thuis brengen in het geheel van de episodes, die de lakons slechts kunnen geven, heeft mij zoo dikwijls het Wajangspel met des te grooter belangstelling doen volgen.

De oorspronkelijke epen zijn ontzettend lang. De volledige Engelsche vertaling van het Mahabharata bevat 7500 bladzijden kleine druk, de Fransche van Fauche zou 16 banden van 500 bladzijden bevatten (ik weet niet, of ze voltooid is). De Engelsche vertaling van Griffith van het Ramayana te lezen doet ons dikwijls denken aan de legende, door Griffith zelf in zijne inleiding aangehaald, van de ouden vorst, die van den vloek van een brahmaan alleen kon bevrijd worden indien hij het volledig Ramayana in ééne zitting zou hooren voordragen, maar van wien niet bekend is, welk alternatief hij heeft gekozen.

Diegene onder de lezers van „Djawa”, die de

Engelsche taal machtig zijn, zou ik echter gaarne wijzen op twee kleine boekjes, „condensaties in Engelsche verzen”, van de twee epen, zooals hij zij zelf noemt, van den Indier Romesh Chandra Dutt, afzonderlijk uitgegeven in de „Temple Classics” (3de druk 1903 resp. 1907), in één band vereenigd in „Everyman's Library”.

De waarde en charme van deze „condensaties” ligt hierin, dat zij niet eene „bewerking” van de Sanscrit-Epen in het Engelsch zijn, maar een verkorte vertaling. R.C. Dutt heeft uit de dikwijls heterogene massa, waartoe in het bijzonder het Mahabharata is aangegroeid, den kern genomen, die passages, die volgens zijne meening den loop van de handeling bevatten. En dezen kern heeft hij vertaald, vertaald met de liefde van iemand, die onder den invloed, dien deze epen nu nog in Hindoe-kringen hebben, is groot geworden, en die dat, wat hij zelf waardeert, ook voor de wereld buiten zijn eigen sfeer toeganke-lijk wil maken. Aan iedereen, die er belang in stelt te weten, hoe Mahabharata en Ramayana, hunne helden en heldinnen er oorspronkelijk hebben uitgezien, zonder er eene bepaalde studie van te willen maken, zijn deze twee „condensaties” ten zeerste aanbevolen. De prijs van de boekjes is zeer goedkoop.

H. O.

